

ДЖОН СТЮАРТ МИЛ ЗА СВОБОДАТА

Превод от английски: Юлия Стефанова, 1992

chitanka.info

С любов и жал посвещавам тази книга на онази, която беше вдъхновителка и отчасти създателка на всичко най-добро в моите писания — приятелка и съпруга, чийто възвишен усет към истината и справедливостта беше най-силният подтик за мен и чието одобрение беше най-голямата ми награда. Както всичко, което съм написал в продължение на много години, това съчинение също принадлежи колкото на мене, толкова и на нея. В този си вид то имаше неизмеримото предимство, макар и в недостатъчна степен, да бъде редактирано от нея. Тя трябваше отново да прегледа внимателно най-важните му части, но било е предопределено това никога да не стане. Ако можех да изтъкнавам и представя половината от дълбоките мисли и благородни чувства, които вече лежат погребани в нейния гроб, щях да стана проводник на една голяма придобивка за света, която сам никога нямаше да създам, без помощта на несравнимата ѝ мъдрост.

Дж. С. Мил

ВСТЪПЛЕНИЕ

Тема на този опит не е тъй наречената свобода на волята, която за съжаление неуместно се противопоставя на несполучливо назованата доктрина за философската необходимост. Става дума за гражданската или обществената свобода — същността и границите на властта, която обществото законно може да упражнява върху индивида. Това е въпрос, който рядко се поставя и почти не се обсъжда по принцип, но той скрито присъства и влияе дълбоко върху практическите спорове на епохата и много вероятно съвсем скоро ще се признае като жизненоважен за бъдещето. Той съвсем не е нов и може да се каже, че е разделял хората още от най-древни времена. Но сега по-цивилизованата част от човешкия род е навлязла в етап на прогреса, когато този въпрос се проявява при нови условия и изисква различно и по-теоретично изследване.

Борбата между Властта и Свободата е отличителна особеност на най-ранната история, която познаваме, особено историята на Гърция, Рим и Англия. В далечното минало обаче тази борба се е водила между отделни граждани или групи граждани и управлението. Под свобода тогава са разбирали защита срещу тиранията на политическите управници. Смятало се е, че управниците (с изключение на някои по-демократични управления в Гърция) неизбежно заемат антагонистична позиция спрямо управляваните от тях. Това бил или един управник, или управляващо племе, или каста, чиято власт се придобивала чрез унаследяване или завладяване. Във всеки случай, никой не управлявал по угодата на управляваните, но малцина се осмелявали или дори пожелавали да оспорват върховенството на властниците независимо от възможностите за противодействие на проявите на деспотизъм. Властта им се смятала за необходима, но и за много опасна като оръжие, което можели да използват както срещу външните си врагове, така и срещу собствените си поданици. За да се защитят по-слабите членове на общността срещу грабителството на безбройните лешояди, трябвало да се намери хищник, по-силен от всички останали, чиято

задача била да ги държи в подчинение. Но тъй като царят на лешоядите, подобно на по-дребните харпии, също бил склонен да напада стадото, необходима била непрестанна бдителност към движенията на неговия клюн и заради това патриотите се стремели да ограничат властта, която управникът можел да упражнява върху общността. Именно в това ограничение те виждали свободата. Опитвали се да я постигнат по два начина: първо, чрез признаване на известни привилегии, наречени политически свободи или права. Посегателството върху тях се смятало за неспазване на задълженията на управника и ако той наистина си позволявал подобни нарушения, съответната съпротива или общ бунт се считали за оправдани. Второто и по-късно възприето средство било установяването на конституционни спирачки, по силата на които съгласието на общността или на някакъв орган, избран да защитава интересите ѝ, ставало необходимо условие за осъществяване на по-важните разпоредби на управленската власт. В повечето европейски страни управленската власт е била в някаква степен принудена да се подчини на първото ограничение. Не така обаче стои въпросът с второто ограничение. Неговото прокарване или цялостно въвеждане там, където само частично е било постигнато, става навсякъде главна цел на свободолоубците. И тъй като хората приемали да се борят срещу един враг чрез друг, както и да бъдат управлявани от господар, стига да получат що-годе сигурни гаранции срещу неговата тирания, техните стремежи никога не надхвърляли тази граница.

В хода на човешкия прогрес, обаче, настъпил момент, когато хората престанали да приемат за естествена необходимост управниците да представляват независима власт, противостояща на интересите им. Започнало да им се струва далеч по-приемливо висшите държавни служители да им бъдат нещо като наместници или пълномощници, които могат да бъдат отзовавани по тяхна угода. Само по този начин можело да има сигурност, че с управленската власт никога няма да се злоупотреби в тяхна вреда. Постепенно тази нова потребност за временни и изборни управници се превърнала във важна цел на усилията на демократическите партии там, където ги е имало. Тази цел до голяма степен изместила предишните опити за ограничаване на властта на управниците. Повела се борба управленската власт да произтича от периодичния избор на

управляваните и в нейния ход някои хора започнали да мислят, че се отдава прекалено голямо значение на ограничаването на самата власт. Такова ограничаване, както им изглеждало, могло да бъде средство, насочено срещу владетели, чиито интереси постоянно влизали в разрез с народните. Новото, което вече ставало необходимо, било управниците да се отъждествяват с народа, техните интереси и воля да съвпадат с неговите интереси и воля. Народът не се нуждаел от защита срещу собствената си воля. Нямало място за опасения, че тази воля ще се самотиранизира. Достатъчно било владетелите да са действително отговорни пред народа, да бъдат лесно сменяеми от него, за да може той да им повери властта и да подчини използването на собствения си диктат. Тяхната власт трябвало да бъде властта на самия народ, изразена в концентрирана и удобна за прилагане форма. Този начин на мислене или по-скоро чувстване бил разпространен сред последното поколение на европейския либерализъм и той все още преобладава на континента. Онези, които приемат някакви ограничения върху управлението, освен при абсолютно неприемливите според тях форми на властта, представляват блестящи изключения сред европейските политически мислители. Подобни настроения щяха да преобладават и в Англия, ако не се бяха променили обстоятелствата, които известно време ги подхранваха.

В политическите и философските теории, обаче, както и при хората, успехът разкрива грешки и недъзи, които поражението може да скрие от погледа. Идеята, че народът няма нужда да ограничава властта над самия себе си, може да е звучала аксиоматично, когато демократичното управление е било само една мечта или разказ за отдавна отминали времена. Тази идея остава почти ненакърнена дори след такива временни отклонения като френската революция. Най-лошите от тях обикновено са били дело на шепа узурпатори и не са настъпвали вследствие продължителното функциониране на демократични институции; по-скоро са били внезапни и конвулсивни изблици срещу монархически или аристократически деспотизъм. Идва време, обаче, когато върху значителна площ от земната повърхност се създава една демократична република, която скоро се проявява като един от най-мощните членове на общността на народите. Така изборното и отговорно управление става обект на наблюдение и критика, но вече като действителен и многозначителен факт. Оформя

се мнението, че изрази като „самоуправление“ или „власт на хората над самите себе си“ не отразяват истинското положение на нещата. Оказва се, че „хората“, които упражняват властта, не са винаги същите, върху които тя се упражнява, а въпросното „самоуправление“ не значи управление на всеки върху самия себе си, а на всеки от всички останали. Освен това, волята на народа практически означава волята на най-многобройната и активна негова част, мнозинството или онези, които са успели да се наложат като мнозинство. Следователно, народът може да пожелае да потиска част от себе си и срещу тази възможност са нужни мерки точно толкова, колкото и срещу всяка друга злоупотреба с властта. Затова ограниченията върху управленската власт над индивидите не губят важността си дори когато властимащите редовно се отчитат пред общността, т.е. пред нейната най-силна част. Този възглед се възприема еднакво добре както от учени-мислители, така и от онези важни класи в европейското общество, на чиито реални или предполагаеми интереси демокрацията е противник. В политическите теории „тиранията на мнозинството“ вече принадлежи към злините, срещу които обществото трябва да е нащрек.

Подобно на други тирании, тиранията на мнозинството първоначално и все още масово предизвиква страхопочитание, тъй като се осъществява чрез дейността на органите на обществената власт. Някои мислещи люде обаче са усетили, че когато самото общество е тиранин, обществото като цяло спрямо отделните индивиди, които го съставят, средствата за тиранизиране не се ограничават само с действия, които то може да извърши чрез политическите си функционери. Обществото може да изпълнява и наистина изпълнява собствените си разпоредби. Ако обаче издаде неправилни разпоредби или каквито и да е разпоредби за неща, в които не му е работа да се меси, то упражнява обществена тирания, която е по-страшна от много форми на политическо потисничество, тъй като, макар и да не прибегва до крайни наказания, на практика обществото оставя доста по-малко възможности за бягство, прониквайки много по-дълбоко в личния живот и поробвайки душата. Така че не е достатъчно да се осигури защита срещу тиранията на управник; необходима е и защита срещу тиранията на господстващото мнение и настроение, срещу тенденцията обществото да налага с други средства, освен чрез съдебни санкции, своите идеи и методи като норми на поведение върху

онези, които не са съгласни с тях, да спира развитието и по възможност да пречи на формирането на всяка индивидуалност, която не приема неговите подходи и да принуждава всички да се изграждат по неговия модел. Има граница на законната намеса на колективното мнение в личната независимост. Намирането на тази граница и запазването на нейната ненарушимост е точно толкова съществено за добруването на хората, колкото и защитата срещу политическия деспотизъм.

Въпреки че горното твърдение трудно може да се оспори по принцип, неразрешен остава практическият въпрос къде точно да се постави границата, как да се съчетае индивидуалната независимост и обществения контрол. Всичко онова, което придава ценност на живота, зависи от налагането на ограничения върху действията на други хора. Поради това някои норми на поведение трябва да се въвеждат най-напред със силата на закона и после чрез общественото мнение, особено там, където законът не може да се приложи. Какви трябва да бъдат тези норми е основен въпрос в човешките дела. Ако изключим няколко очевидни случаи, по него е направено твърде малко. Различните епохи, да не говорим за отделните държави, са го разрешавали по свой начин, а решението на една държава или епоха често е будела учудване в други времена и на други места. Въпреки това хората от даден период или страна обикновено не смятат, че този въпрос е кой знае колко труден, сякаш по него винаги е съществувало пълно единомислие. Установените правила им се струват очевидни и напълно оправдани. Тази почти универсална заблуда е пример за магическото въздействие на навика, който е не само втора природа, както гласи поговорката, но и непрекъснато погрешно се взема за първа. Ролята на навика за безрезервното приемане на правилата на поведение, които хората взаимно си налагат, се подсилва от разпространения възглед, че става дума за нещо, което отделният човек не трябва да обосновава нито пред другите, нито пред самия себе си. Хората са свикнали да вярват, пък и са били поощрявани в това си мнение от някои, които претендират да бъдат философи, че чувствата им по тези въпроси са за предпочитане пред рационалните основания и че от последните просто няма нужда. Практическият принцип, който ги води при оформяне на мненията им за контрола на човешкото поведение, е чувството, че всеки трябва да действа така, както той и

онези, на които симпатизира, искат от него да действа. Никой не си признава, че критерият му за преценка е всъщност собственото му одобрение. Едно мнение за нечие поведение или проява, което не е подкрепено от разумни основания, може да се смята единствено за лично предпочитание. И ако доводите в подкрепа на това мнение не представляват нищо друго освен позоваване на подобно предпочитание, споделено от други хора, то просто става сума от няколко одобрения. За обикновения човек собственото му предпочитание, подсилено по този начин, не само че е напълно задоволително основание, но и единственото, което той може да измисли в защита на онези свои представи за морал, вкус и приличие, които не са ясно формулирани в религиозното му верую. Нещо повече, основанието дори му помага да тълкува това свое верую. Оттук мненията на хората за това кое е похвално и кое осъдително се определят от всевъзможни причини, които влияят върху желанията им, свързани с поведението на другите. Те са толкова многобройни, колкото причините, обуславящи желанията им в други области. Понякога това е собственият им разум, друг път — собствените им суеверия и предразсъдъци, социални и асоциални симпатии, завист или ревност, високомерие или надменност, но най-често желания и страхове, отнасящи се до самите тях — оправданият или неоправданият им егоизъм. Там, където има господстваща класа, основните морални норми на съответната страна произтичат от нейните класови интереси и от чувството ѝ за класово превъзходство. Моралните отношения между спартанци и илоти, плантатори и негри, владетели и поданици, благородници и плебеи, мъже и жени в повечето случаи са се създавали от същите тези класови интереси и чувства. Така породени, тези настроения действат на свой ред върху моралните чувства на членовете на господстващата класа и техните взаимоотношения. От друга страна, когато една класа е загубила надмощието си или пък то е непопулярно, преобладаващите морални настроения често носят печата на нетърпеливо раздражение от превъзходството ѝ. Друг върховен и определящ принцип на правилата на поведение, както при предприемане на действия, така и при въздържане от тях, които са наложени чрез закони или под натиска на общественото мнение, е сервилността на човечеството към предполагаемите симпатии и антипатии на неговите земни господари

или богове. Тази сервилност, макар и по същество егоистична, не е лицемерие. Тя поражда истински чувства на погнуса. Именно тя е карала хората да изгарят на кладата магьосници и еретици. Сред многобройните по-нисши влияния, разбира се, имат свой немалък дял общите и неоспорими интереси на обществото. Тук важно място заемат моралните чувства, но не като разумно основание или сами по себе си, а по-скоро като последица от симпатиите и антипатиите, възникнали от тях. По същия начин симпатии и антипатии, свързани в малка или никаква степен с обществените интереси, са играли решителна роля в установяването на нравствените норми.

Така симпатиите и антипатиите на обществото или на някаква влиятелна негова част са главен фактор в практическото определяне на общите правила, чието спазване се регулира от закона и общественото мнение. Общо взето, онези, които в мислите и чувствата си са изпреварвали обществото, никога по принцип не са атакували това положение, макар в конкретни случаи да са се сблъскали с него. Въпросът, който повече ги е занимавал, е какви неща обществото би трябвало да харесва или да не харесва, а не дали неговите симпатии и антипатии могат да имат силата на закон за индивида. Те са предпочитали да се опитват да променят отношението на хората по конкретни въпроси, по които самите са имали еретическо мислене, вместо да се обединят с всички еретици в защита на свободата. Единственият случай, когато се е заемала принципна позиция и се е отстоявала последователно от повече хора на различни места, се отнася до религиозните убеждения. Този случай е поучителен в много отношения и не на последно място с това, че представлява ярък пример за несъвършенството на т.нар. морално чувство. Защото *odium theologicum* (религиозната омраза) у един искрен фанатик е неоспорима проява на морално отношение. Онези, които за първи път отхвърлят веригите на т.н. Вселенска църква, всъщност са били точно толкова против религиозната търпимост, колкото и въпросната църква. Когато конфликтът отшумява, без да излъчи пълен победител, и всяка църква или секта се ограничава с надеждата да запази поне съществуващия си периметър, малцинствата, виждайки, че нямат шанс да станат мнозинства, се принуждават да молят онези, които не са могли да спечелят, да им разрешат да се различават от тях. И така, единствено на това бойно поле правата на индивида в противовес на

обществото се утвърждават на една широка принципна основа и претенцията на обществото да упражнява насилие върху инакомислещите открито се оспорва. Великите писатели, на които светът дължи религиозната свобода, която има, утвърждават свободата на съвестта като неотменимо право и напълно отхвърлят възможността на едно човешко същество да носи отговорност пред другите за религиозните си убеждения. И все пак, нетърпимостта е толкова естествено качество на човешкия род, че религиозната свобода практически не съществува, освен в случаите на религиозно безразличие, което не желае да бъде смущавано от теологически спорове. В съзнанието на почти всички вярващи, дори в най-толерантните страни, задължението за търпимост се приема с мълчаливи резерви. Един търпи несъгласие по отношение на църковното управление, но не понася несъгласие с догмата. Втори толерира всички с изключение на папистите и унитаристите. Трети приема всички, които вярват в религията на Откровението. Разни други проявяват още по-голяма широта, но се спират пред вярата в някакъв друг бог или в отвъдния живот. Там, където настроението на мнозинството е все още истинско и силно, то настоява всички да му се подчиняват.

В Англия поради особените обстоятелства на нашата политическа история бремето на общественото мнение е по-тежко, но в замяна на това пък бремето на закона е по-леко, отколкото в повечето други европейски държави. Освен това съществува значителна подозрителност към пряката намеса на законодателната или изпълнителната власт в личното поведение. Тя не е толкова поради някакво справедливо чувство на уважение към независимостта на индивида, колкото поради все още разпространения навик да се гледа на държавата като на орган, чиито интереси са противоположни на обществените. Мнозинството още не се е научило да чувства управленската власт като своя, нейните преценки като свои. Когато това стане, държавата може да посегне на личната свобода, както общественото мнение вече е направило. Засега обаче има натрупани достатъчно настроения, които лесно могат да избликнат, в случай че законът упражни контрол върху индивидите по отношение на неща, в които те не са свикнали да бъдат контролирани, независимо дали става дума за въпроси, подлежащи на юридически контрол. Тези настроения,

доста полезни като цяло, често са колкото подходящи, толкова и неподходящи в конкретни ситуации. Всъщност, не съществува установен принцип за редовна проверка на уместността или неуместността на държавната намеса. Хората решават според собствените си предпочитания. Например, когато някои сметнат, че може да се направи добро или да се поправи зло, те активно подтикват държавата да предприеме съответни действия, докато други предпочитат да понесат всякакви социални злини, вместо да видят създадена нова социална служба. Във всеки конкретен случай хората се подреждат от едната или другата страна според тази обща насоченост на настроенията си, според степента на заинтересоваността си към нещо, което държавата е желателно да направи или пък според убеждението си, че тя ще го направи или няма да го направи по предпочитания от тях начин. Много рядко обаче те се ръководят от някакво последователно мнение за това какви неща трябва да прави една държава. Струва ми се, че в резултат на тази липса на правило или принцип често еднакво грешат и двете страни. Намесата на държавата ту неуместно се иска, ту неуместно се заклеява.

Целта на този опит е да утвърди един прост принцип, който трябва да залегне във взаимоотношенията между обществото и индивида във връзка с контрола и принудата, независимо дали използваните средства са физическа сила във формата на юридически санкции или моралният натиск на общественото мнение. Този принцип се състои в това, че единствената цел, която оправдава индивидуалната или колективна намеса на хората в свободата на действие на отделния човек, е самозащитата. Единствената цел, заради която може правомерно да се упражнява власт над някой член на цивилизована общност против волята му, е другите да се предпазят от вреди. Собственото му физическо или морално благо не е достатъчно оправдание. Той не може законно да бъде принуден да извърши или да не извърши нещо, защото така би било по-добре за него, той би станал по-щастлив или пък според другите би било по-мъдро или по-право да се постъпи именно така. Тези доводи могат да послужат в спор, в разговор, опит за убеждаване или в молба, но не и за принуда или за оправдание на някакво злодеяние спрямо този човек, ако той не се подчини. За да се оправдае подобен подход, трябва да се обоснове, че

поведението, от което някой е желателно да се отклони, е вредно за другите. Частта от поведението на личността, заради която тя е единствено отговорна пред обществото, е частта, засягаща другите. В частта, засягаща самата личност, нейната независимост е абсолютна по право. Индивидът има върховна власт над себе си, над своето тяло и дух.

Може би е излишно да казвам, че този принцип е валиден само за зрелите човешки същества. Не говоря за децата и непълнолетните според закона младежи и девойки. Ония, които все още се намират в положение на зависимост и за тях се грижат други, трябва да се защитават от собствените им деяния, както и от външни вреди. По същата причина няма да се занимавам с онези изостанали етапи на общественото развитие, когато народът просто още не е пораснал. Трудностите в началото на естествения прогрес са толкова големи, че едва ли средствата за тяхното преодоляване подлежат на избор. Затуй онзи владетел, който е изпълнен с желание за усъвършенстване, е оправдан в подбора на средствата, с които постига целите си, защото иначе те могат да останат непостижими. Деспотизмът е законна форма на управление при варварите, ако целта е тяхното облагородяване и средствата са оправдани, когато постигат тази цел. Свободата като принцип е неприложима при състоянието на нещата, предхождащо времето, когато хората вече подлежат на усъвършенстване чрез свободна и равнопоставена дискусия. Дотогава не съществува нищо друго освен абсолютно подчинение на някой Акбар или Карл Велики, стига да се намери такъв. Но веднага щом хората добият способност да се усъвършенстват по убеждение или чрез убеждаване (този момент отдавна е настъпил за народите, с които се занимаваме) принудата, пряка или във формата на наказание и страдание, наложена поради неподчинение, вече е неприемлива като средство за защита на тяхното благо, а е оправдана единствено като средство за опазване сигурността на другите.

Редно е да упомена, че няма да се възползвам от никаква възможност да защитя тезата си чрез идеята за абстрактното право като нещо независимо от полезността. Смятам, че полезността е висшата апелационна инстанция по всички морални въпроси. Разбира се, ползата, схващана в най-широк смисъл, основана на неизменните интереси на човека като прогресиращо същество. Твърдя, че тези

интереси оправдават подчинението на индивидуалната стихия на външен контрол само по отношение на онези действия, които засягат интересите на други хора. Ако някой извърши деяние, увреждащо другите, налице е достатъчно основание за неговото наказание според закона. В случай че е невъзможно да се приложат юридически санкции, той трябва да бъде наказан с всеобщо неодобрение. Съществуват също така много положителни действия в полза на другите, които индивидът може законно да бъде принуден да извърши. Например, да даде показания в съда, да участва в националната отбрана или в някоя съвместна дейност, необходима за обществото, което го защитава. Той може да извърши и неща, от които да имат полза други индивиди, например, да спаси живота на свой ближен, да помогне на беззащитните срещу посегателства, изобщо неща, за които носи отговорност пред обществото, ако не извърши, особено, когато е очевидно, че трябва да ги извърти. Човек може да причини зло на другите не само с действия, но и с бездействие, като и в двата случая той е отговорен пред тях за нанасяне на вреда. Вярно е, че употребата на принуда заради бездействие трябва да бъде много предпазлива. Да се търси от някого отговорност за нещо, което е причинил зло на другите е правило. Да се търси от някого сметка, че не е предотвратил зло е в сравнение с предишния случай изключение. Всъщност има много ясни и сериозни случаи, които потвърждават изключението. Във всички неща, които засягат външните отношения на индивида, той е отговорен де юре пред онези, чиито интереси са накърнени, ако е необходимо и пред обществото, което ги защитава. Често се намират основателни съображения да не се търси отговорност, но те трябва да произтичат от специфичността на конкретния случай. Може да се касае за ситуация, в която се предполага, че индивидът ще действа по-добре по собствено усмотрение, отколкото ако върху него се упражни контрол; може контролът, който обществото би упражнило върху него, да предизвика по-лоши последици от онези, които трябва да се предотвратят. Когато подобни съображения изключат търсенето на отговорност, съвестта на деятеля заема празното съдийско място, за да защити интересите на другите, които нямат външна защита. По този начин той ще бъде още по-строг към себе си, тъй като случаят не позволява намесата и оценката на ближните.

Съществува обаче една област, в която обществото, за разлика от индивида, има само косвен интерес. Тази област обхваща онази част от живота и поведението на личността, която засяга единствено нея или пък ако засяга другите, то това става само с тяхното свободно, доброволно, неподведено съгласие и участие. Когато казвам, че засяга единствено само личността, аз имам предвид буквално и на първо място само нея, защото всичко, което я засяга, може чрез нея да засегне и други. Възраженията, които евентуално може да възникнат във връзка с такива случаи, ще бъдат разгледани в следващата част. И така, ето какъв е реалният периметър на човешката свобода. Първо, тя обхваща вътрешната сфера на съзнанието и изисква свобода на съвестта в най-широк смисъл, свобода на мисълта и чувствата, абсолютна свобода на мнението и отношението по всички въпроси, практически и теоретически, научни, морални и теологически. Свободата на изразяване и публикуване на мнения попада привидно под друг принцип, тъй като принадлежи към онези аспекти на човешкото поведение, които засягат другите. Но тя е неотделима от свободата на мисълта, защото е еднакво важна и има същите основания за своята необходимост. Второ, принципът изисква свобода на вкусовете и заниманията, на планиране на собствения живот според индивидуалната природа и характер, свобода да правим, каквото искаме с произтичащите от това последствия, без другите да ни пречат, при условие че не им вредим, независимо че те може да смятат поведението ни за глупаво, своенравно или погрешно. Трето, от тази свобода на личността следва в същите рамки свободата на организиране на хората — свобода да се обединяват с всякаква цел, стига тя да не е обществено вредна. Естествено, лицата, които се свързват, трябва да са пълнолетни и да не са обект на принуда или измама.

Общество, в което тези свободи не се уважават, не е свободно, независимо от формата на управление. Нещо повече, никое общество не е напълно свободно, ако тези свободи не са абсолютни и неограничени. Единствената свобода, която си заслужава да се нарича „свобода“, е тази, която ни позволява да се стремим към собственото си благо по свой начин, при условие че не лишаваме другите от подобно право или не пречим на усилията им да го добият. Отделният човек е същинският пазител на собственото си богатство, телесно,

духовно и интелектуално. Човечеството ще спечели повече, ако позволява на своите членове да живеят както те намерят за добре, отколкото ако ги принуждава да живеят по нечия обща воля.

Макар че тази доктрина далеч не е нова и за някои може да звучи банално, тя е напълно противоположна на преобладаващото обществено мнение и практика. Обществото е изразходвало (според разбиранията си) също толкова усилия да накара хората да се съобразяват с неговите норми за лично, колкото и за обществено съвършенство. Подкрепяни от философите, древните общности са се смятали в правото си да регулират всяка лична проява чрез обществената власт на основание, че държавата е дълбоко заинтересована от цялостната телесна и духовна дисциплина на всеки свой гражданин. Този начин на мислене може би е бил оправдан за малките републики, заобиколени от могъщи врагове и изложени на постоянна опасност от външни нападения и вътрешни безредици. При тях дори един кратък период на отпускане или самоконтролиране е могъл лесно да се окаже фатален, така че те просто не са могли да си позволят да чакат благотворните и трайни резултати от свободата. В съвременния свят значителната големина на политическите общности и най-вече разделението на светската и духовната власт (което постави управлението на човешката съвест в други ръце, различни от онези, които ръководят светските дела на хората) ограничи намесата на закона в личния живот. Но механизмите за морално потискане действат по-енергично срещу отклоненията от господстващото мнение за личните интереси, отколкото за обществените. Религията, най-мощният фактор при формирането на моралните чувства, почти винаги е била ръководена или от амбициите на някаква йерархия, стремяща се към контрол върху цялото човешко поведение, или от духа на пуританството. Някои съвременни реформатори, които се обявяват за отявлени противници на старите религии, всъщност по нищо не отстъпват нито на църквата, нито на сектите, в силата, с която утвърждават правото си на духовно господство. Това се отнася особено за г-н Конт^[1], чиято социална система, изложена в „Система на позитивистичната политика“ се стреми да установи (по-скоро с морални, отколкото със законови средства) едно деспотично отношение на обществото към индивида, надминаващо политическите

идеали на най-строгите блюстители на дисциплината сред древните философи.

Като оставим настрана специфичните възгледи на отделни мислители, в света съществува и една растяща склонност да се разширява неправомерно властта на обществото над индивида чрез общественото мнение и законодателството. И тъй като тенденцията във всички промени, извършващи се в света, е да се укрепят обществото и да се намали властта на индивида, това посегателство не е от злините, които отмират по естествен път, а тъкмо обратното — по естествен път то се увеличава и става все по-страшно. Предразположението на хората в ролята на управници или съграждани да налагат своите мнения и наклонности като норма на поведение за другите, се поддържа най-енергично както от най-добрите, така и от най-лошите чувства, присъщи на човешката природа. Затова това предразположение се потиска само когато липсва власт, но тъй като властта нараства и ще нараства, освен ако не ѝ се противопостави с морални убеждения, трябва да очакваме, че при сегашните обстоятелства то ще се засили.

За удобство при разглеждането на темата, вместо веднага да преминем към общата теза, най-напред ще се ограничим с един отделен нейн аспект, където споменатият принцип, ако не изцяло, то поне донякъде се признава от преобладаващото в момента мнение. Този аспект е свободата на мисълта. От нея е невъзможно да се отдели сродната ѝ свобода на словото и писането. Въпреки че тези свободи до голяма степен формират политическия морал на всички държави, които твърдят, че имат свободни институции и религиозна търпимост, философските и практическите основания за тях едва ли са много добре известни на обикновените хора, а болшинството водещи мислители на епохата не ги оценяват напълно, както би се очаквало. Тези основания, когато правилно се разберат, ще се окажат приложими и към други дялове на темата, а изчерпателното обсъждане на тази страна на въпроса ще бъде най-доброто въведение към останалите му части. Затова прося извинения от онези, за които онова, което се каня да кажа, няма да е ново и за това, че ще се спра още един път на проблем, който се дискутира вече три столетия.

[1] Огюст Конт (1798–1857) — френски философ и математик, основател на позитивизма. ↑

ЗА СВОБОДАТА НА МИСЪЛТА И ДИСКУСИЯТА

Надявам се, че вече е минало времето, когато „свободата на печата“ се е нуждаела от всякаква защита като гаранция срещу корумпирано или тиранично управление. Смятам, че днес никой не спори, че не трябва да се позволява на законодателен или изпълнителен орган на властта, който не действа в интерес на хората, да им предписва мнения или да определя какви идеи, доводи или доктрини могат да достигат до тях. Освен това, тази страна на въпроса толкова често и толкова убедително е разисквана от предишни автори, че аз няма да се спирам специално на нея. Въпреки че сегашният английски закон за печата е толкова угоднически, колкото и по времето на Тюдорите, не съществува опасност да бъде използван срещу политическите дискусии, освен в отделни моменти на паника, когато страхът от бунт вкарва министрите и съдиите от равновесие. Общо взето, в правовите държави няма големи опасения, че правителството, независимо колко е отговорно пред народа, често ще прибегва до контрол над изразяването на мнения, с изключение на случаите, когато то само става изразител на общата нетърпимост на всички членове на обществото. И така да предположим, че правителството е напълно единно с народа и не възнамерява да упражнява никаква принуда освен като израз на общата воля. Но аз отричам правото на народа да упражнява подобна принуда сам или чрез своето правителство. Самата принуда е противозаконна. И най-доброто, и най-лошото управление няма никакво право на това. Тя е пагубна и даже още по-пагубна, когато се прилага съобразно с общественото мнение, отколкото срещу него. Ако всички хора по света споделят дадено мнение и само един човек е против, те нямат право да му запушат устата, както и той няма право, дори да има власт, да ги ограничава. Ако едно мнение беше лична собственост, която има стойност само за собственика и ограничаването на нейната консумация се възприема като частно правонарушение, щеше да има значение дали щетата е нанесена върху

неколцина или върху множество хора. Но особената зловредност на задушаването на личното мнение се състои в това, че тя ограбва човешкия род, ограбва живото поколение и потомците му; ограбва тези, които не го споделят повече от онези, които го изповядват. Ако едно мнение е правилно, противниците му се лишават от възможността да заменят заблудата с истина; ако е погрешно, пак губят нещо, което е много ценно, а именно, по-ясното виждане на истината, добито чрез нейния сблъсък с грешката.

Тези хипотези трябва да се разгледат поотделно, тъй като всяка от тях се отнася до различен аспект на тезата. Никога не може да бъдем сигурни, че мнението, което се опитваме да задушим, е погрешно; дори да сме сигурни, обаче, самият акт на задушаване пак е зловреден. Първо: мнението, което властите се опитват да потиснат, може да е правилно. Онези, които искат да го задушат, естествено отричат истинността му, но те самите не са непогрешими. Те нямат право да решават даден въпрос за цялото човечество, като изключат всеки друг от преценката. Отказът да се изслуша едно мнение под предлог, че е погрешно, означава, че някой смята собствената си сигурност в това за абсолютна сигурност. Задушаването на една дискусия означава претенция за непогрешимост. Можем да отхвърлим такава претенция само по силата на този макар и прост довод.

За беда на здравия разум на хората, фактът на тяхната погрешимост не влияе върху практическите им преценки, въпреки че на теория това се признава. Всеки съзнава, че не е безгрешен, но малцина правят нещо, за да се предпазят от своята погрешимост. На никого не му идва наум, че всяко мнение, което изглежда неоспоримо, може всъщност да е плод на заблудата, в която всеки приема, че да изпадне. Абсолютните владетели или подобни на тях люде, които са свикнали да се отнасят с тях с безгранична почит, обикновено са изпълнени със същата безрезервна увереност в правотата на възгледите си по едва ли не всички въпроси. Хората в по-добро положение, чиито мнения понякога се оспорват или все пак се намират някой да ги поправи, когато грешат, изпитват подобна безгранична вяра само в онази част от своите мнения, които се подкрепят от всички околни или от такива, към които те хранят респект. Защото колкото по-несигурен е човек в личните си преценки, толкова повече се уповава на безгрешността на „света изобщо“. Светът за всеки индивид

представлява онази негова част, с която той се съприкосновява — партия, секта, църква, съсловие. Онзи, за когото светът означава неговата страна или епоха, може да се нарече дори либерален или ширококомислещ. Вярата му в колективния авторитет остава непоклатима, дори да знае, че други епохи, секти, страни, църкви, класи или партии са мислили и даже сега мислят тъкмо обратното. Той прехвърля отговорността да бъде прав в противовес на различните светове на други хора върху собствения си свят и изобщо не се смуцава от факта, че само по някаква случайност един от многото светове е заслужил неговото доверие; същите причини, които са го направили англиканец в Лондон, са щели да го направят будист или конфуцианец в Пекин. И все пак, излишно е да привеждаме доводи в полза на очевидния факт, че времената са точно толкова погрешими, колкото и отделните хора. Всяка епоха отстоява различни възгледи, които впоследствие се отричат или се обявяват за абсурдни. Сигурно е, че много от сега общоприетите мнения ще бъдат отхвърлени от идните поколения, по същия начин както днес много мнения, общоприети преди, категорично се отхвърлят.

Как би изглеждало евентуалното възражение на това твърдение? Може би по следния начин: Претенцията за непогрешимост, съдържаща се в забраната да се разпространяват заблуди не е по-голяма от всичко онова, което обществените власти вършат според собствените си преценки и на своя отговорност. Способността за преценка е дадена на човека да я използва. Понеже тя би могла да се използва неправилно, трябва ли да се каже на хората, че не бива да я използват? Забраната на неща, считани за зловредни не означава претенция за непогрешимост — това по-скоро е изпълняване на задълженията им, макар погрешими, да действат според добросъвестното си убеждение. Ако не трябваше да действаме според възгледите си, понеже те могат да се окажат погрешни, никога нямаше да можем да защитим интересите си или да изпълним задълженията си. Едно възражение, което се отнася до цялостното поведение, не може да бъде валидно спрямо отделното конкретно поведение. Задължение е на всяко управление и на всички да си съставят възможно най-истинни мнения, да ги формират внимателно и никога да не ги налагат на другите, освен в случаите, когато са съвсем сигурни, че са прави. Когато обаче са прави (подобни мислителци ще кажат) и се въздържат

от действия съобразно с преценките си и позволяват безнаказаното разпространение на доктрини, които те искрено считат опасни за благоденствието на човечеството сега или в откъдното, само защото други люде в по-варварски времена са преследвали идеи, приети за истина днес, такова въздържане не е добросъвестност, а направо страхливост. Някой може да каже, хайде да внимаваме да не направим същите грешки. Но държавите и хората са правили грижи и в други отношения, които се приемат като подходящи обекти за упражняване на властта — въвеждали са тежки данъци, водили са несправедливи войни. Трябва ли заради това да премахнем данъците или да не водим войни по никакъв повод? Хората и властите трябва да действат възможно най-добре. Не съществува абсолютна сигурност, но има една увереност, която е достатъчна за осъществяване на целите на човешкия живот. Ние можем и по-скоро трябва да допуснем, че имаме верни преценки за собственото си поведение. Същото се отнася и за случаите, когато забраняваме на лошите хора да развалят обществото чрез разпространението на зловредни и лъжливи според нас гледища.

Моят отговор обаче е, че при това положение ние допускаме доста повече. Има огромна разлика между предположението, че едно мнение е вярно, защото при наличието на всякакви възможности за оспорване то не се опровергава, и допускането, че то е истинно с цел да не се позволи опровергаването му. Пълната свобода на оспорване или опровергаване на мненията ни е именно условието, оправдаващо допускането за тяхната правота с цел да се извършат някакви действия. При никакви други условия едно същество с човешки способности не може да получи рационални уверения, че е право.

Как да си обясним тогава факта, че разглеждайки историята на общественото мнение или обикновения ход на човешкия живот, те в края на краищата се оказват не чак толкова лоши? Едва ли защото човешкият разум е природно силен, защото, ако става дума за неочевидни неща, деветдесет души от сто проявяват абсолютна неспособност за преценка, а преценката на стотния е само относително по-добра. Повечето забележителни личности от миналото са поддържали мнения, които днес се смятат за погрешни или са вършили или подкрепяли неща, които за нас са неоправдани. Е, тогава, как става така, че общо взето сред хората надделяват рационалните преценки и рационалното поведение? Ако това наистина е така, и то

сигурно е така, иначе човекът винаги е щял да бъде в окаяно състояние, това се дължи на едно свойство на ума, което е източник на всичко достойно за уважение у човека като интелект и като морално същество, а именно че грешките му са поправими. Той е способен да поправи грешките си чрез дискусии и натрупване на опит. Но не само чрез опит. Трябва да има дискусия, която да покаже как да се тълкува опитът. Погрешните мнения и дела постепенно отстъпват място на фактите и доводите. За да въздействат върху ума, обаче, фактите и доводите трябва да му се изложат. Малко са фактите, които говорят сами, нужен е коментар, за да покаже смисъла им. И така, същинската сила и ценност на човешките преценки се крие в едно тяхно свойство, а именно, те могат да се поправят, когато са погрешни. На него може да се разчита само когато са налице средствата за поправяне. Да вземем пример с някой, чийто преценки действително са убедителни. Как се е получило това? Получило се е, защото тия негови възгледи и поведение са били винаги отворени за критика; защото винаги се е вслушвал във всичко казано против него и се е възползвал от всичко основателно в тези критики; винаги е обяснявал на себе си, а при случай и на другите, грешността на погрешните позиции. Защото е знаел, че единственият начин, по който едно човешко същество може да се доближи до цялостно познание на някакъв въпрос, е като чуе какво ще кажат за него хора с различно мислене и като изучи всички възможни подходи към него от хора с различна умствена нагласа. Това е единственият начин, по който мъдреците са добили своята мъдрост. Това е начинът, по който човешкият ум изобщо придобива мъдрост. Последователният навик да поправяме или доизграждаме мнението си, като го сравняваме с чуждото, без това да хвърля съмнения или разколебаване при практическото му реализиране, е единствената солидна основа за справедливото му отстояване. Защото, когато човек знае всичко, което поне открито може да се каже против него, когато си е изградил позиция спрямо всички опоненти със съзнанието, че е премислил всички контрааргументи и трудности, а не ги е отбягнал и е осветлил всички ъгли на въпроса, той вече има право да смята, че неговата преценка е по-добра от всяка друга, поддържана от отделни хора или група, които не са извървели същия път.

Не е кой знае какво изискване всичко, което най-мъдрите представители на човешкия род, онези, които имат право да се

доверяват на преценките си, смятат за основание на своите възгледи, да се приема от тази разнолика група от няколко умни и множество глупави хора, наречена общество. Най-нетолерантната църква, римокатолическата, дори като канонизира светец, приема и изслушва търпеливо някой застъпник на противната кауза. Излиза, че и най-светият човек, не може да получи посмъртни почести, преди да се даде възможност на дявола да изкаже мнението си, което после се преценява. Ако Нютоновата философия не беше подложена на съмнение, днес човечеството нямаше така безрезервно да приема нейната истинност. Дори най-убедителните идеи нямат гарантирана защита, а по-скоро към човечеството е отправена постоянна покана да се опита да ги опровергае. Ако предизвикателството не се приеме или пък се приеме, но опитът се провали, все още сме далеч от всякаква сигурност. Можем само да се успокоим, че сме направили всичко, което е по силите на човешкия разум засега и не сме пренебрегнали нищо, което би дало възможност на истината да дойде при нас. Ако списъкът от възможности остане отворен за попълване, можем да се надяваме, че при наличието на по-добра истина, тя ще бъде открита, когато човешкият ум узрее за нея. Междувременно ще се задоволим с това, че сме постигнали някакъв път към истината, съответстващ на нашето време. Това е пределната степен на сигурност, която едно несъвършено човешко същество може да постигне и това е единственият начин за нейното достигане.

Странно е, че хората приемат валидността на доводите в полза на свободната дискусия, но възразяват срещу довеждането им до крайност. Те не разбират, че ако едни аргументи не са валидни и за крайни случаи, те не са валидни за никой случай. Учудващо е, че те не смятат, че си приписват непогрешимост, когато, от една страна, твърдят, че трябва да има свободна дискусия по всички въпроси, които могат да събудят съмнение, а от друга мислят, че някои отделни принципи или постановки не трябва да се обсъждат, тъй като са съвсем сигурни. Всъщност, те са сигурни в тяхната сигурност. Да обявим едно твърдение за неоспоримо, когато има някой, който, ако му позволим, би го отрекъл, но на него не му се позволява да направи това, значи да допуснем, че ние самите и съгласните с нас сме съдници на неоспоримостта, съдници, които не изслушват другата страна.

В днешното време, което се описва като „лишено от вяра, но ужасено от скептицизма“, хората вярват не толкова в правилността на възгледите си, колкото в това, че не биха знаели какво да правят без тях. Исканията за защита на мненията срещу атаките на обществото не изхождат от тяхната правилност, а по-скоро от общественото им значение. Твърди се, че някои идеи са толкова полезни и важни за общественото благо, че държавата е длъжна да ги поддържа така, както е длъжна да пази другите интереси на обществото. В подобни случаи управляващите власти са оправдани и дори задължени да действат по свое усмотрение, което се одобрява от всеобщото мнение на хората и това не е израз на непогрешимост. Често се твърди и още по-често се мисли също така, че само лошите хора искат да подкопаят такива полезни идеи. Оттук следвало, че няма нищо нередно тези лоши хора да се ограничават и да се забранява всичко онова, което те искат да извършат. Такъв начин на мислене опра вдава ограниченията върху свободната дискусия не с оглед на истинността на обсъжданите принципи, а с оглед на тяхната полезност. Така той се ласкае от мисълта, че избягва отговорността от претенция за непогрешимост в преценката на мненията. Онези, които са удовлетворени от такова мислене, обаче, не виждат, че в случая допускането за безгрешност просто се прехвърля от едно място на друго. Полезността на едно мнение е сама по себе си въпрос на мнение — точно толкова спорно, подлежащо на обсъждане и нуждаещо се от обсъждане, колкото и самото мнение. Еднакво е необходимо да има непогрешим съдник, който да каже дали дадено мнение е зловредно, както и дали то е неправилно, освен ако заклейменото мнение има възможност да се самозащити. И не е достатъчно да се каже, че един еретик може да отстоява полезността или безвредността на своите възгледи, но не може да отстоява тяхната полезност. Истинността на един възглед е част от неговата полезност. Ако искаме да узнаем дали е желателно да се вярва на дадено твърдение, възможно ли е да изключим съображението за неговата истинност? Според най-добрите, а не най-лошите представители на човешкия род убеждение, което е невярно, не може да бъде истински полезно. Как да накарат такива хора да се откажат от подобен довод, когато ги обвиняват, че отричат някаква доктрина, за която е казано, че е полезна, а според тях тя е невярна? Онези, които са на страната на установените мнения, винаги използват

възможностите на този аргумент. Те не се занимават с въпроса за полезността отделно от въпроса за истината; тъкмо обратното, те твърдят, че именно защото тяхната доктрина е „истината“, нейното познаване и приемане е извънредно необходимо. Не може да има честна дискусия върху полезността, когато един такъв ключов довод се използва едностранчиво. Всъщност, когато законът или общественото мнение забраняват да се оспорва истинността на една идея, те проявяват същата нетърпимост към оспорването на нейната полезност. Най-многого, което биха допуснали, е евентуално да не се постулира абсолютната ѝ необходимост или пък отхвърлянето ѝ да не се смята за престъпление.

За да илюстрираме по-добре вредата от пренебрегване на чуждите мнения, защото по наша преценка те са неприемливи, желателно е да насочим дискусията към конкретен случай. Предпочитам да се занимаем с примери, които са неблагоприятни за тезата ми, където доводите срещу свободата на мнение са най-силни както по отношение на полезността, така и по отношение на истинността. Да приемем, че оспорваните възгледи се отнасят до вярата в бог и в отвъдния живот или до някое от общоприетите морални учения. Битката на такъв терен дава големи предимства за нечестния противник, защото той непременно ще запита (пък и мнозина, които не искат да са нечестни, вътрешно ще си го кажат): „Трябва ли онези учения, които не смятате за достатъчно сигурни, да се поставят под защитата на закона? Дали вярата в бог е един от онези възгледи, чието поддържане означава непогрешимост?“ Искам да отбележа тук, че претенцията за непогрешимост не трябва да се отъждествява с чувството за сигурност във валидността на дадена доктрина (каквата и да е тя). Става дума за намерението да решиш въпроса за другите, без да им позволиш да чуят обратни доводи. Аз отхвърлям и порицавам тази позиция, дори когато тя се заема в защита на най-твърдите ми убеждения. Колкото и да е твърдо нечие убеждение в погрешността и пагубните последици или (ще използвам изрази, които дълбоко не одобрявам) неморалността и безбожността на дадено мнение, ако, отстоявайки личната си позиция, която е подкрепена от общественото мнение, някой попречи това мнение да бъде чуто с цел да се самозащити, той си приписва непогрешимост. Няма никакво значение дали това мнение е било наречено неморално или безбожно,

или наистина е фатално. Това са именно случаите, когато хора от едно поколение правят ужасни грешки, предизвикващи почудата и ужаса на потомците. Сред тях са известните примери от историята, когато ръката на закона се е използвала за унищожението на най-добрите люде и най-благородните учения, за съжаление успешно спрямо отделните личности, докато някои от ученията са оцелели и по някаква ирония са се използвали в защита на подобно поведение към несъгласните с тъкмо тези учения или с общоприетите им тълкования.

Не е излишно да се припомним отново и отново на хората, че някога е имало човек на име Сократ, който влязъл в паметен конфликт със съдебната власт и общественото мнение на своето време. Този човек се ражда в страна и епоха, богата на велики личности и неговият образ идва до нас чрез онези, които най-добре са го познавали и са го смятали за най-добродетелния човек на своята епоха. За нас той е предводител и прототип на всички следващи учители по добродетел, източник на възвишеното вдъхновение на Платон и на трезвия утилитаризъм на Аристотел, *i maestri di color cle sanno*^[2] двата извора на цялата морална и друга философия. Този всепризнат водач на всички бележити мислители след него, чиято слава непрекъснато расте през всичките тези две хиляди години и едва ли не надраства славата на всички останали имена, направили родния му град знаменит, този човек е бил осъден на смърт от своите съграждани, след като е бил обвинен от съда в неморалност и безбожност. Безбожност, защото се обявил срещу боговете, признати от държавата. Всъщност, неговият обвинител твърди (вж. „Апологията“), че Сократ не вярвал в никакви богове; неморалност, защото чрез ученията и поученията си „развращавал младежта“. Заради тези обвинения съдът го признал за виновен и имаме всички основания да вярваме, че е действал честно и осъдил на смърт като престъпник човека, който може би повече от всички тогавашни люде е заслужавал най-добро отношение от света.

Да преминем сега към единствения друг случай на съдебна несправедливост, който дори убийството на Сократ не може да засенчи: събитието, което е станало на Голгота преди повече от хиляда и осемстотин години. Човекът, който остави в паметта на всички свидетели на неговия живот и проповядване такива дълбоки следи от моралното си величие, че в продължение на осемнайсет века той се почита като възплъщение на всемогъщия Бог, този човек е бил позорно

осъден на смърт и като какъв? Като богохулник... Хората не само не са познали своя благодетел, те са го взели за собствената му противоположност и са се отнесли с него като с олицетворението на безбожността, така както днешните хора гледат на тях заради отношението им към него. Чувствата, които днес хората изпитват към тези деяния и особено към второто, са изключително несправедливи по отношение на техните нещастни извършители. По всичко изглежда, че те не са били лоши хора, във всеки случай не по-лоши от всички останали, даже обратното. В голяма степен те са били носители на религиозни, морални и патриотични чувства, характерни за тяхната епоха и народ. Това са били хора, които във всички времена, включително и нашето, биха имали пълната възможност да изживеят живота си почтено и безупречно. Върховният жрец, който разкъсва одеждите си, когато чува думи, които според представители на неговата страна представляват най-тежко престъпление, сигурно е бил съвсем искрен в ужаса и възмущението си, подобно на повечето вярващи днес, които ревниво отстояват религиозните и моралните си чувства. Повечето от ония, които днес ги побиват тръпки от поведението на онзи висш църковен служител, ако се бяха родили по негово време и бяха евреи, несъмнено щяха да постъпят по същия начин. Праволинейните християни, които смятат, че онези, които са убивали с камъни първите мъченици, са били по-лоши от тях, трябва да си припомнят, че Св. Павел също е бил сред гонителите на Христос.

Ще приведа още един пример, може би най-показателния, ако внушителността на една заблуда се измерва с мъдростта и добродетелността на нейния носител. Ако някога е имало владетел, който наистина е имал основание да се смята за най-добрия и най-просветения сред съвременниците си, то това е бил император Марк Аврелий. Абсолютен владетел на целия цивилизован свят, той запазва през целия си живот безупречна справедливост и, което е още по-изненадващо, заради стоическото му възпитание, запазва благородното си сърце. Недостатъците, които му се приписват, са свързани с влечението му към удоволствията. Писанията му, които представляват най-висшият продукт на древния ум, съвсем незабележимо се различават от най-характерните учения на Христос. Този човек, който е бил по-добър християнин от всички следващи християнски владетели, макар и да не е възприел догмата, е преследвал

християнството. Той е стоял на върха на всички тогавашни достижения на хуманността, притежавал е открит и свободен ум и характер, който сам го е довел до християнския идеал, въплътен в моралистичните му съчинения, и все пак не е съумял да види, че християнството ще донесе добро, а не зло на света, на който той така дълбоко е служил. Марк Аврелий е знаел, че обществото се намира в окаяно състояние. Въпреки това обаче той е разбирал или може би си е мислил, че разбира, че вярата и почитта към установените богове го държи и го предпазва от пълна разруха. Като господар на човечеството той е смятал за свой дълг да не допусне разпадането на обществото и не е могъл да види как, ако съществуващите връзки се разрушат, ще се създадат други на тяхно място, които пак ще го споят. Новата религия открито се стреми да унищожи тези връзки. Той е бил длъжен или да я приеме, или да я ликвидира. Доколкото християнската теология не му е изглеждала истинна и божествена по произход, доколкото странната история за разпънатия бог му се е струвала неправдоподобна, Марк Аврелий не е могъл да види тази система, според него изцяло почиваща върху една измислица, като обновителна сила, каквато тя в края на краищата се оказва след всички възможни спадове. И така, този най-кротък и благ философ и управник, изпълнен със сериозно чувство за дълг, узаконява преследването на християнството. Според мен това е един от най-тъжните факти в цялата история. Мисля си с горчивина колко различно би било световното християнство, ако християнската вяра беше установена като имперска религия под покровителството на Марк Аврелий, а не на Константин. Би било и несправедливо, и невярно да се отрича, обаче, че срещу разпространението на християнството Марк Аврелий е използвал всички възможни доводи, които могат да се измислят и против антихристиянските идеи. Никой християнин не е толкова дълбоко убеден в погрешността на атеизма и пагубното му действие върху обществото, както е бил Марк Аврелий, само че по отношение на християнството. Именно той, човекът, който повече от всички свои съвременници е могъл най-добре да го оцени. Ако някой, който одобрява прилагането на наказание за разпространение на идеи, не се ласкае от мисълта, че е по-мъдър и по-добър от Марк Аврелий, че познава по-добре мъдростта на епохата и даже я превъзхожда със собствения си интелект, че е по-ревностен търсач на истината, по-

целестремени към нея и по-предан неин пазител, нека този човек да се откаже от идеята, че той и мнозинството са непогрешими, така както направи великият Марк Аврелий с такъв печален резултат.

Съзнавайки, че е невъзможно да се приведат доводи в полза на наказанието като средство за ограничаване на антирелигиозните идеи, без да се стигне до оправдание на Марк Аврелий, враговете на религиозната свобода понякога под натиск признават това и ведно с д-р Джонсън^[3] заявяват, че гонителите на християнството са били прави: преследването е изпитание, през което истината трябва да премине и винаги преминава успешно, защото в края на краищата юридическите санкции винаги се оказват безсилни срещу нея, макар че от време на време вършат добра работа срещу зловредните грешки. Това е една форма на аргумента в полза на религиозната нетърпимост, който е толкова забележителен, че не може да бъде отминат.

Теорията, която твърди, че преследването на истината е оправдано, защото то всъщност не може да ѝ навреди, не е умишлено враждебна към приемането на нови истини. Все пак трудно можем да я похвалим за начина, по който се е разправяла с онези, на които човечеството е задължено заради тези истини. Да разкриеш на света нещо, което дълбоко го засяга, а преди това не е знаел за него, да му докажеш, че се е заблуждавал по отношение на нещо жизненоважно за неговия духовен и материален живот е точно толкова важно, колкото и всяко друго добро дело в полза на ближните. В някои случаи, като например при ранните християни и Реформаторите, онези, които споделят мнението на д-р Джонсън, смятат, че това е най-големият дар, който може да се принесе на човечеството. Според тази теория това, че авторите на такива прекрасни дела са били възнаграждавани с мъченичество, че наградата им е била да ги третира като най-долни престъпници, не е кой знае каква злощастна грешка или беда, заради която човечеството трябва горчиво да се разкайва, а съвсем нормално и оправдано положение на нещата. Според същата доктрина разпространителите на новите истини трябва да бъдат поставени като носителите на нови закони при законодателството на древните гърци, т.е. с примка около врата, която всеки момент може да се стегне, ако народното събрание, след като изслуша основанието им, ги отхвърли. Онези, които одобряват подобно отношение към благодетелите си, едва ли ценят високо благо, което им се предлага. Според мен такъв

възглед обикновено се поддържа от хора, които смятат, че новите истини са били желателни едно време, но днес вече нямаме нужда от тях.

Но поговорката, че истината винаги тържествува над гоненията, е една от приятните измами, които хората повтарят едни след други, докато те се превърнат в изтъркани баналности, изцяло опровергани от опита. Историята гъмжи от примери, когато истината е била задушавана чрез преследвания, ако не винаги, то поне за столетия. Да вземем само религиозните убеждения: Реформацията избухва поне двадесет пъти преди Лутер и е била смазвана. Арнолдо Брешански^[4] е бил унищожен, Фра Долчино^[5] е бил унищожен, Савонарола^[6] е бил унищожен, унищожени са били албигойците, валденсите, лолардите и хуситите. Дори след епохата на Лутер упоритите преследвания винаги са успявали. В Испания, Италия, Фландрия и Австрийската империя протестантството е било изкоренено и сигурно в Англия е щяло да се случи същото, ако кралица Мери беше оцеляла, а кралица Елизабета беше умряла. Гоненията на еретици винаги са били успешни с изключение на случаите, когато еретиците са били прекалено силна група. Разумно погледнато, християнството също е могло да бъде ликвидирано в Римската империя. То се разпространява и става господстваща религия, защото преследванията са били случайни, краткотрайни и на дълги интервали, през които се е водила съвсем свободна пропаганда. Би било проява на празна сантименталност да се мисли, че истината притежава сила, неприсъща на заблудата, силата да победи тъмницата и кладата. Хората се увличат с еднаква страст и от истината, и от заблудата и прилагането на юридически, пък и на социални санкции в общи линии успява да ограничи разпространението и на двете. Истинското предимство на истината се състои в това, че когато някоя идея е вярна, тя може да бъде изкоренена веднъж, два пъти, много пъти, но след векове ще се намерят люде, които ще я преоткрият и накрая ще дойде момент, когато поредното ѝ появяване ще съвпадне с благоприятни обстоятелства, тя няма да бъде преследвана и ще набере сила, така че вече никакви посегателства няма да могат да я задушат.

Мнозина ще кажат, че днес не унищожаваме разпространителите на нови идеи; не сме като бащите си, които са посичали пророците — напротив, ние дори им строим гробници. Вярно е, че вече не убиваме

еретиците. Тежестта на наказателните санкции, които съвременното отношение по въпроса може да допусне спрямо най-зловредните убеждения не е достатъчна, за да ги изкорени. Но нека не се ласкаем от мисълта, че сме изчистили позорното петно на съдебните преследвания. Законът все още предвижда наказания заради убеждения или поне заради откритото из изразяване и тяхното прилагане и днес не е напълно изчезнало, та да изчезне опасението, че един ден те няма да се въведат наново с пълна сила. През лятото на 1857 г., по време на съдебните заседания в областта Корнуол, един нещастник (Томас Пули, архив на съдебните заседания в Бодмин, 31 юли 1857 г. През декември следващата година получава помилване от кралицата.), за когото казват, че водил безупречен живот във всяко отношение, беше осъден на двадесет и един месеца затвор, защото изрекъл и написал на една врата обидни думи срещу християнството. Около месец след това в Олд Бейли двама души поотделно (Джордж Джейкъб Холиоук, 17 август 1857; Едуард Трулъв, юли 1857) били отхвърлени като съдебни заседатели, а единият бил обиден по особено груб начин от съдията и член на съвета, защото честно заявили, че не са вярващи. При трети случай на чужденец (Барон де Глайхен, Полицейски съд, Марлборо-стрийт, 4 август 1857 г.) е била отказана правна защита срещу крадец по същата причина. Отказът произтича от юридическия принцип, че никой не може да даде показания в съда, без да декларира вярата си в бога (който и да е той) и в отвъдния живот. Това на практика означава такива хора да се поставят извън закона и да се лишат от съдебна защита. По този начин, в случай че са сами или наоколо има само подобни на тях, те може безнаказано да бъдат ограбени или нападнати, защото доказването на престъплението ще зависи единствено от техните показания, а и всеки друг би могъл да бъде ограбен или нападнат безнаказано, ако доказването на факта зависи от техните показания. Това се основава на допускането, че клетвата на човек, който не вярва в отвъдното, е невалидна. Такова съждение издава голямо невежество по история (историческа истина е, че във всички времена е имало много неверници, които иначе са били хора достойни и почтени) и малцина щяха да го поддържат, ако имаха поне бегла представа колко от най-уважаваните заради добродетелност, знания и култура люде в света не са били вярващи и това е било известно поне на най-близките им. Освен това, такова правило е

самоубийствено и подкопава собствените си основания. Под предлог, че атеистите са лъжци, то приема свидетелствата на всички атеисти, които са склонни да излъжат и отхвърля само онези, които, вместо да потвърдят една лъжа, се осмеляват да срещнат всякакви хули и нападки, задето публично признават омразното си верую. Подобно правило, което по отношение на провъзгласената си цел се е самоосъдило на абсурдност, може да се запази в сила единствено като символ на омразата и остатък от времената на гоненията. В случая преследването има тази особеност, че за да станеш негов обект, трябва недвусмислено да си доказал, че не го заслужаваш. Правилото и теорията, която то предполага, са еднакво обидни и за вярващи, и за невярващи. Защото ако онзи, който не вярва в отвъдния живот, непременно лъже, то единственото, което предпазва вярващите от лъжа, ако изобщо може да се говори за предпазване, е страхът от ада. Би било несправедливо спрямо авторите и пропагандаторите на правилото да предположим, че представата, която те са си създали за християнските добродетели, е извлечена от собственото им съзнание.

Всъщност, това са само дребни остатъци от някогашните гонения и те са не толкова израз на желание за преследване, колкото пример за една честа слабост в мисленето на англичаните, която ги кара да изпитват нелепо удоволствие от утвърждаването на един лош принцип, когато самите те вече не са толкова лоши, че наистина да желаят да го прилагат на практика. За съжаление обаче общественото мнение е несигурно нещо и не може да се разчита, че премахването на полошите форми на съдебно преследване, което става почти от едно поколение насам, ще продължи и за в бъдеще. В днешно време спокойната повърхност на установения ред често се набръчква както от опити да се възкресят минали злини, така и от стремежи да се направят нови добрини. Онова, което днес с гордост определяме като възраждане на религията, винаги означава и възобновяване на фанатизма в съзнанието на ограничените и примитивните хора. Там, където постоянно присъства една силна закваска от нетърпимост в настроенията, както винаги е било при средната класа в тази страна, много лесно е тя да бъде тласната към активно преследване на онези, които тя никога не е преставала да счита за подходящи обекти на преследване.^[7] Именно това, именно отношението и настроенията на хората към разномислещите лишава Англия от претенциите да бъде

място на духовна свобода. От много време насам юридическите санкции нанасят една основна вреда, която се състои в това, че подсилват социалното клеймо. Това клеймо наистина има ефект, до такава степен, че изповядването на забранени от обществото идеи, идеи, чието открито признаване носи риска от съдебно наказание, е доста по-рядко явление в Англия, отколкото в други страни. За всички хора, изключая онези, чието финансово положение ги прави независими от добрата воля на останалата част на обществото, установеното мнение по този въпрос има силата на закон. Техният избор е да отидат в затвора или да им се отнеме възможността да си изкарват прехраната. Материално осигурените, които не търсят благоволенията на силните на деня, на разни организации или на обществото, няма от какво да се страхуват, ако публично изразят своите възгледи по всякакви въпроси, освен само, че за тях ще говорят или мислят лошо, но те могат да го понесат, тъй като за това не се изисква кой знае какъв героизъм. За такива хора няма нужда да се търси съчувствие. Въпреки че днес, за разлика от преди, разномислещите не са подложени на кой знае какви страдания, ние май си причиняваме същите злини чрез начина, по който се отнасяме с тях. Сократ е бил осъден на смърт, но сократическата философия се извиси като слънце над нас и огря целия духовен небосклон. Християните са били хвърляни на лъвовете, но християнската църква израсна като могъщо и клонесто дърво, надмина по ръст по-слаби и стари издънки и ги задуши под сянката си. Нашата чисто социална нетърпимост не убива никого, не изкоренява никакви идеи, но кара хората да ги прикриват или да се въздържат от активното им разпространяване. У нас еретическите идеи съществуват десетилетия или поколения наред и нито печелят, нито губят почва чувствително. Те никога не лумват в пламъци, които се разпространяват надлъж и нашир, а мъждукат ли мъждукат в ограничени кръг на мислещи и усърдни люде, които ги раждат, без да могат да осветят човешките дела със своята светлина — била тя истинска или лъжлива. Така се поддържа едно положение, което е удобно за мнозина, тъй като, без да се прибегва до неприятни процедури, като например глобяване или затвор, господстващите идеи остават външно несмущавани, а несъгласните с тях не са напълно лишени от възможността да упражняват разума си с болни мисли. Един удобен начин за установяване на покой в духовния свят и за

поддържане на вече установения ход на нещата. Цената на този вид интелектуално усмиряване обаче е жертването на цялата морална смелост на човешкия ум. Положение, при което голяма част от най-активните и любознателни умове решават, че е по-благоразумно да съхранят общите принципи и основания на своите убеждения вътре в себе си и външно се опитват максимално да нагодят собствените си заключения към предпоставки, които вътрешно са отхвърлили; положение, което не дава път на откритите и безстрашни личности, на логично мислещите и последователни умове, които едно време са били украшение на разумния свят. Типът, който вирее при тези условия, е или приспособенецът към общоизвестните истини, или нагаждачът-релятивист, чиито аргументи по всички важни въпроси са предназначени за слушателите му, а не съответстват на личните му убеждения. Онези, които искат да избягнат тази алтернатива, ограничават мислите и интересите си до неща, за които може да се говори, без да се навлиза в областта на принципите, т.е. до дребни практически въпроси, чието разрешение би се намерило от само себе си, стига хората да съумеят да разширят и подсилят духовния си кръгзор. Без това те никога няма да се оправят, но онова пък, което може да подсили и разшири съзнанието им, свободното и дръзко мислене по всички възвишени въпроси, просто се изоставя.

Онези, според които една такава сдържаност на еретиците не е голямо зло, трябва да имат предвид, че в резултат на нея никога не може да има честна и цялостна дискусия на еретическите идеи. А онези еретически идеи, които не биха издържали такава дискусия, макар че не могат да се разпространяват, продължават да съществуват. От забраната на мислене, което не води до ортодоксални заключения, обаче, страдат най-много не самите еретици, а онези, които не са еретици; страхът от ерес парализира духовния им растеж и сплашва мозъците им. Невъзможно е да се изчислят загубите на света от множеството обещаващи умове, които са съчетани с боязлив характер и които не смеят да мислят смело, независимо и енергично от страх да не ги обявят за неморални или безбожни. Сред тях понякога се наблюдават хора изключително съвестни, с изтънчен и чувствителен ум, които цял живот се мъчат да измамат или заглушат собствения си разум и изразходват всичката си изобретателност в опити да примирят ум и съвест с ортодоксията и сигурно накрая пак не успяват. Не може

да си велик мислител и да не приемаш, че като такъв първото ти задължение е да следваш мисълта си до каквито и заключения да те изведе тя. Истината печели повече дори от грешките на оня, който старателно проучва нещата и мисли самостоятелно, отколкото от правилните схващания на онези, които ги поддържат само защото не си разрешават да мислят. Разбира се, свободата на мисълта е нужна не само и даже не главно за формирането на големи мислители. Тъкмо обратното, тя е също толкова важна и още по-необходима, за да може обикновенният човек да достигне духовния ръст, на който той е способен. Имало е и сигурно ще има отделни велики мислители, които са живели в атмосфера на духовно робство. Но в такава атмосфера никога не е имало и няма да има мисловно активни. Ако някога някой народ временно се е приближавал до такова качество, това е било възможно, защото за известно време не е съществувал страхът от размислие. Където има негласно споразумение, че принципите не трябва да се оспорват и големите въпроси на човешкото съществуване не подлежат на обсъждане, не можем да очакваме онзи размах на духовна дейност, който е направил забележителни някои исторически периоди. Когато споровете отбягват големите и значими теми, способни да запалят ентузиазъм, народът не може да се раздвижи, няма импулс, който да издигне дори най-семплите хора до висотата на мислеци същества. Все пак, в европейската история има няколко примера за обратното: първият е от времето непосредствено след Реформацията, вторият, макар само в Европа и в рамките на поцивилизована класа, се отнася до мисловния подем през втората половина на осемнадесети век; третият е още по-кратък и се свързва с духовния кипнеж в Германия по времето на Гьоте и Фихте. Тези периоди се различават много помежду си по идеите, които развиват, но си приличат по това, че и трите счупват хомота на установените авторитети. Във всеки един от тях старият духовен деспотизъм е отхвърлен, без да се замени с друг. Импулсът, който Европа получи през тези три периода, я направи такава, каквата е днес. Целият прогрес в човешкото съзнание или институции оттогава насам се дължи на един от трите периода. В последно време външно изглежда, че трите импулса са почти изразходвани и едва ли можем да очакваме някакво ново начало, ако не утвърдим отново духовната си свобода.

Нека сега да преминем към втората част на темата и като отхвърлим предположението, че установените възгледи по някои въпроси може да са погрешни, да допуснем, че са верни и да разгледаме начина, по който те може да се поддържат, когато истинността им не се обсъжда открито и свободно. Колкото и да не му се иска на един човек с твърди убеждения да признае възможността за тяхната погрешност, той трябва да изхожда от съображението, че едно схващане, колкото и да е правилно, ако не се обсъжда често и без страх, от жива истина ще се превърне в мъртва догма.

Има една категория люде (слава богу вече по-малобройна), които мислят, че е достатъчно някой безрезервно да приеме онова, което те смятат за вярно, въпреки че този някой няма понятие за основанията на техния възглед и е неспособен разумно да го защити срещу най-повърхностните възражения. Такива хора, щом успеят да приведат някой авторитетен източник в защита на своето верую, по-нататък естествено смятат, че не е хубаво, даже е лошо то да бъде подлагано на съмнение. Когато са силни, те правят така, че да е почти невъзможно по деликатен и умен начин да се отхвърли установеното мислене по някой въпрос. Всъщност може, но чрез невежество и безразсъдство, защото едва ли е възможно напълно да се задуши една дискусия, а когато тя тръгне, идеите, непочиващи на убеждения, много лесно отстъпват при първия опит за спор. Но нека да изключим тази възможност и допуснем, че правилният възглед съществува в съзнанието, но като предубеждение неуязвимо и независимо от всякакви доводи. Това пак не е начин на отстояване на истината от едно разумно същество. Това не е познание на истината. Така поддържана, истината се превръща в още едно суеверие, което случайно се е закачило за думи, излагащи някаква истина.

Ако умът и разумът на човечеството трябва да се усъвършенстват — нещо, което протестантите поне не отричат, какъв по-добър начин за упражняване на умствените способности от размишляването върху неща, които толкова много засягат човека, че той счита за необходимо да има мнение за тях? Ако има нещо, което най-добре усъвършенства ума, това несъмнено е изучаването на основанията за собствените ни идеи. Независимо в какво вярват хората, по въпросите, за които е от първостепенна важност да се вярва правилно, те трябва да могат да отстояват позициите си поне срещу

обикновените възражения. Някой може да каже: „Нека да научат основанията на собствените си идеи. От никъде не следва, че ако не са изслушани основанията за някакви гледища, това означава, че са усвоени папагалски. Онези, които изучават геометрия, не запаметяват само теоремите, а се опитват да разберат и да научат и доказателствата и би било абсурдно да се твърди, че не познават основанията на геометричните истини, защото не са чули някой да ги отрече или да се опита да ги опровергае.“ Несъмнено такова заучаване е достатъчно за предмет като математиката, където погрешността не може да бъде обект на обсъждане. Математическите доказателства имат тая специфика, че при тях всички доводи са в полза на едната страна. Няма възражения, няма и отговори на възражения. Но във всяка друга област, която позволява различия в мнението, истината е баланс между две групи противоречащи си съображения. Дори в натурфилософията винаги има и друго обяснение на едни и същи факти — геоцентризъм вместо хелиоцентризъм, флогистон вместо кислород и пр., но трябва да се покаже защо едната теория не може да бъде вярна. Докато това не стане, докато не видим как става, ние не познаваме основанията на нашите идеи. Обърнем ли се към много по-сложни области, като морала, религията, политиката, обществените отношения и изобщо житието, три четвърти от аргументите в полза на някое спорно схващане се състоят в разсейване на повърхностните доводи, които поддържат противното мнение. Най-великият оратор на древността (като изключим един друг) е оставил писмено сведение, че винаги е изучавал позицията на опонента си със същата, даже с още по-голяма съсредоточеност от тази, с която е вниквал в своята собствена. Това, което Цицерон е използвал като средство за постигане на юридически успех, заслужава да се възприеме от всички, които изследват даден въпрос, за да достигнат истината. Онзи, който е наясно само със собствената си страна в даден казус, слабо го познава.

Неговите собствени съображения и основания може да са добри и никой да не е в състояние да ги опровергае, но ако той не съумее да опровергае доводите на противната страна, ако не ги познава в дълбочина, няма основания да предпочете никое мнение. Разумната позиция в този случай е да се откаже от преценка, но ако не направи така, значи, че подобно на мнозинството хора, той се води по установената норма или взема онази страна, която най-много му

импонира. Също така, не е достатъчно да чуе аргументите на противниците от своите учители, представени с техните възражения и опровержения. Това не е начин да се разберат наистина тези аргументи, нито пък да влязат в непосредствен досег с неговото съзнание. Той трябва да може да ги чуе от хора, които наистина вярват в тях, които сериозно ги защитават и правят всичко възможно, за да ги отстоят. Трябва да ги опознае в тяхната най-правдоподобна и убедителна форма; да изпита цялата сила на трудностите, които едно истинско виждане на въпроса трябва да понесе и преодолее. Иначе той никога няма да се домогне до частицата истина, която се съдържа в срещата и отстраняването на тези трудности. Деветдесет и девет от всеки сто сред така наречените образовани люде се намират в подобно положение, дори онези, които умеят красноречиво да защитават възгледите си. Заключениеята им може да са верни, но може да са погрешни, въпреки всичките им познания: те никога не са се поставяли на мястото на онези, които мислят другояче, не са вземали предвид евентуалните им възражения. Следователно строго погледнато, те не познават доктрината, която сами отстояват. Не познават онези нейни части, които представляват обяснението и доказателствата, съображенията, които показват, че един факт, привидно противостоящ на друг, може да се примири с него, или пък че от два очевидно силни аргумента трябва да се предпочете единия, а не другия. Те нямат представа от онази част на истината, която накланя везните и определя преценката на един напълно осведомен ум. Тя се разкрива единствено на онези, които са проучили еднакво и безпристрастно и двете страни и са се опитали да разберат основанията им без никакви резерви. Такава дисциплина е тъй насъщна за разбирането на моралните и човешки въпроси, че ако липсват опоненти на големите истини, необходимо е да се измислят и да се снабдят с възможно най-силни аргументи, все едно че ги е сътворил най-ловкият застъпник на обратната теза.

Някой враг на свободната дискусия може би ще каже, за да намали силата на горните мисли, че не е необходимо хората да знаят и да разбират всички „за“ и „против“, които философи и теолози може да изтъкнат по отношение на техните възгледи. За какво обикновените люде трябва да могат да разкриват всички погрешни разсъждения или заблуждения на някой изкусен опонент? Достатъчно е винаги да се

намира човек, който да може да им отговори и да обори онези доводи, които евентуално биха подвели несведущите. Семплите умове, които са научили само най-общите основания на вгълпените им истини, могат да се позоват за останалото на признатите авторитети и понеже знаят, че не притежават нито познания, нито талант, за да разрешават възникналите трудности, могат да се успокоят от уверението, че тези трудности са разрешени или могат да се разрешат от специално обучени за целта хора.

Дори да се съгласим с всичко, изказано в поддръжка на този възглед, то пак няма да е достатъчно, за да отслаби аргументите в полза на свободната дискусия. Защото дори тази постановка приема, че хората трябва да имат разумна увереност, че на всички възражения е даден задоволителен отговор. Но как да се даде такъв отговор, когато възраженията не са изказани? Как да се разбере, че отговорът е задоволителен, когато възразителят няма възможност да каже, че отговорът е незадоволителен? Ако не широката публика, то поне философите и теолозите, които трябва да разрешат трудностите, следва да се запознаят с тях, и то в най-заплетената им форма. Това обаче не може да стане, ако тези трудности не са свободно изказани и представени във възможно най-благоприятната светлина. Католическата църква си е изработила свой подход към това неудобно положение. Тя прави голяма разлика между онези, на които се позволява да приемат нейните доктрини по пътя на убеждението и такива, които ги приемат на доверие. Разбира се, нито на едните, нито на другите се дава възможност за избор на това, което ще приемат. За духовниците обаче или поне за тази част от тях, на която може да се гласува доверие, е допустимо, даже похвално да се запознават с аргументите на противниците, за да ги оборят. Затуй те могат да четат еретически книги. Непосветените не могат или могат с трудно постижимо разрешение. Според тези правила за учителите е полезно да познават противниковата страна, но същевременно те намират начин, без да си противоречат, да откажат това право на останалите. Така те дават на елита по-голяма духовна култура, отколкото на масата, но не и по-голяма духовна свобода. По този начин църквата постига духовно превъзходство, необходимо за целите ѝ. Защото ако културата, лишена от свобода, никога не е могла да създаде широко и свободно мислене, тя все пак може да създаде умен адвокат в някой

провинциален съд. В протестантските страни обаче такова средство не съществува, тъй като, поне на теория протестантите твърдят, че изборът на религия е лична отговорност и не може да се прехвърля върху учителите. Освен това, в днешно време вече е практически невъзможно писания, които се четат от посветени, да останат скрити за непосветените. Ако учителите на човечеството трябва да са осведомени за всичко, което подобава да знаят, необходимо е да има пълна свобода и да няма ограничения за писане и публикуване.

Когато обаче зловредността на липсата на свободна дискусия, при положение че установените възгледи са истинни, се свежда до това, че хората не знаят техните основания, налице е по-скоро интелектуално, отколкото морално зло, което не засяга ценността на тези възгледи с оглед на тяхното въздействие върху личността. В действителност обаче се получава така, че при липса на дискусия се забравят не само основанията на съответния възглед, но и неговия смисъл. Думите, които го изразяват, престават да внушават идеи или поне изразяват много малка част от първоначалния заряд, заложен в тях. Вместо една ярка концепция или жива вяра, остават няколко механично запаметени изрази. В най-добрия случай се запазва черупката, обвивката на значението, а дълбоката същност изчезва. Този факт изпълва една голяма глава от човешката история, която трябва да се изучи и премисли най-задълбочено. Тя се илюстрира от съдбата на почти всички морални учения и религиозни доктрини. Те са пълни със смисъл и жизненост за своите създатели и преките им ученици. Смисълът им продължава да се усеща с пълна сила и дори се пояснява, докато трае борбата за тяхното господство над други подобни учения. Накрая те или побеждават и се превръщат в установени норми, или престават да се развиват — запазват завоювания си периметър, но повече не се разпространяват. Когато е налице един от двата резултата, споровете върху тях затихват и постепенно отмират. Съответното учение добива статут ако не на установена норма, то поне на платформа на някоя приемлива секта или отделно светоусещане. Поддръжниците ѝ обикновено я наследяват, не я възприемат. Отказването от подобна доктрина и приемането на друга, което днес е изключение, не занимава особено онези, които я изповядват. Вместо да са в непрестанна готовност, както преди, да се защитят срещу света или да го спечелят на своя страна, те са заели примиренческа поза и

предпочитат да не слушат противни аргументи, а ако има несъгласни, не ги безпокоят с доводи в полза на своята позиция. Оттук започва упадъкът на жизнената сила на една доктрина. Често чуваме духовни учители да се оплакват колко е трудно да поддържат в съзнанието на вярващите един жив образ на истината, която те на думи приемат, така че той да пронизва чувствата им и да бъде господар на поведението им. Такива оплаквания не съществуват, когато учението все още се бори за съществуване. Тогава дори по-слабите борци знаят и усещат за какво се борят, знаят и усещат разликата между своето верую и други доктрини. В този период от живота на всяко учение могат да се намерят мнозина, които са осъзнали основните му принципи във всички форми на мисълта, претеглили са ги и са ги обмислили във всичките им възможни връзки и са изпитали пълното им въздействие върху своята личност — въздействие, произтичащо от вярата на едно съзнание, всецяло проникнато от това верую. Когато обаче това верую се предава по наследство и се усвоява пасивно, а не активно, когато мисълта вече не е принудена както в първоначалния период интензивно да упражнява жизнените си сили върху въпроси на вярата, която носи, тази вяра започва прогресивно да се забравя. Остават само обредните предписания и едно безразлично и вяло съгласие, сякаш приемането ѝ на доверие изключва необходимостта от вътрешно вникване в нея или от проверка чрез личен опит. Накрая вярата почти престава да засяга вътрешния живот на индивида. Така стигаме до случаите, толкова многобройни в днешната епоха, че всъщност преобладават, при които веруюто остава сякаш извън съзнанието, вкаменява го или се превръща в някаква защитна черупка срещу всякакви духовни въздействия. Неговата сила се изразява в това, че не позволява в ума да проникнат никакви жизнени идеи, но то самото не прави нищо за духа или сърцето, освен че строго охранява празнотата им.

Пример за това до каква степен доктрини, вътрешно способни да окажат най-дълбоко въздействие върху съзнанието, могат да останат в него като мъртви убеждения без да се осмислят от въображението, разума и чувствата, е начинът, по който мнозинството вярващи поддържат християнското учение. В случая под християнско учение разбирам всичко, което се приема от всички църкви и секти — максимите и предписанията на Новия завет. Те се смятат за свещени и

се приемат като закони от всички християни. И все пак едва ли ще е прекалено да се каже, че няма и един на хиляда от тях, който в поведението си да се ръководи от тези закони. Нормата, с която християнинът наистина се съобразява, са установените нрави и обичаи на неговата нация, класа или вероизповедание. По този начин той разполага, от една страна, с набор от етически максими, за които е убеден, че са му предоставени с благоволенieto на непогрешимата мъдрост като ръководни правила, а от друга, с множество ежедневни преценки и привички. Някои от тях съответстват донякъде на максимите, други не дотам, а трети пряко им противоречат и, общо взето, представляват компромис между християнската догма и интересите и внушенията на светския живот. Към първата група норми той изпитва почит, а към втората — истинска вяроност. Всички християни вярват, че блажени са бедните, нищите духом и унижените и оскърбените; че е по-лесно камилата да премине през иглено ухо, отколкото богатия да влезе в царството небесно; че не трябва да съдят, за да не бъдат съдени; че не трябва да се кълнат; че трябва да обичат ближния си като самите себе си; че ако някой им вземе едната дреха, трябва да му дадат и другата; че не трябва да мислят за утрешния ден; че ако искат да са свършени, трябва да продадат всичко, което имат и да го дадат на бедните. Те не са неискрени, когато казват, че вярват във всички тези работи. Наистина им вярват така, както хората вярват в нещата, за които неизменно са чували само похвали, но никога не са ги обсъждали. Но в смисъл на жива вяра, която ръководи поведението, те вярват в тези доктрини само доколкото е прието да се действа съобразно с тях. Като цяло тези принципи служат за нападки към противниците и съществува общо разбиране, че (когато е възможно) те трябва да се изтъкват като причини за похвални действия. Обаче всеки, който напомни, че тези максими изискват безброй други неща, които хората изобщо не мислят да направят, не печели нищо, освен че го причисляват към категорията непопулярни люде, които се преструват, че са по-добри от останалите. Принципите нямат власт върху обикновените вярващи, върху тяхното съзнание. Тези хора питаят по навик уважение към звуковете, които ги изразяват, но не изпитват никакви чувства към смисъла, вложен в тях, който принуждава ума да ги възприеме и ги кара да спазват правилата. Когато става дума за

поведение, те търсят някой господин „хикс“ или „игрек“ да ги посъветва доколко да се подчинят на Христа.

Не трябва да имаме съмнение, че далеч не така са стояли нещата при ранните християни. Иначе християнството никога нямаше да прерасне от една невзрачна секта на презрени евреи в религия на Римската империя. Когато враговете им са казвали: „Вижте как тия християни се обичат“ (днес никой не би направил подобна забележка), те положително са имали по-живо възприятие на тяхното учение от когато и да било след това. Може би това е причината, заради която християнството днес толкова трудно се разпространява и след осемнадесет века все още е почти затворено сред европейците и техните потомци. Дори при ревностните вярващи, които гледат съвсем сериозно на учението и влагат много по-дълбок смисъл в него, отколкото останалите, много често онази част от него, която присъства сравнително активно в съзнанието им, е частта, създадена от Калвин, Нокс или някой друг религиозен реформатор. Словото на Христос съществува пасивно в съзнанието им и въздействието му е като при слушането на благи и успокоителни думи. Несъмнено съществуват множество причини, обуславящи факта, че доктрини, свързани с отделни секти, запазват по-голяма жизненост от други, общи за всички признати секти и причини, поради които учителите полагат повече усилия, за да ги запазят живи. Една от тези причини безспорно е това, че по-особените учения стават обект на повече спорове и трябва по-често да бъдат защитавани срещу откритите им опоненти. Когато на бойното поле няма враг, и учителите, и учениците заспиват на своя пост.

Общо взето, същото се отнася за всички традиционни учения — за благоразумието, за живота, както и за морала и религията. Всички езици и литератури са пълни с наблюдения върху живота — какъв е той и как трябва да се живее. Това са всеизвестни наблюдения, които се повтарят или слушат с мълчаливо съгласие от всички, възприемат се като очевидни истини и въпреки това повечето хора разбират смисъла им едва след като добият реален опит за тях, често твърде болезнен. Колко пъти човек, изпаднал в неочаквана беда или обхванат от разочарование, си припомня някоя поговорка или пословица, която е знаел през целия си живот, и чийто смисъл, ако преди е могъл да го почувства със същата сила, сигурно би го спасил от нещастieto.

Причините за това не се свеждат само до липсата на дискусия. Съществуват редица истини, чието пълно значение не може да се осмисли без личен опит. И все пак, ако човек беше свикнал да слуша спорове „за“ и „против“ тези истини между хора, които ги разбират, той щеше да бъде в състояние да проумее по-голяма част от тях и тази част щеше да остави дълбок отпечатък в съзнанието му. Пагубната склонност на хората да престават да мислят за неща, които вече не будят съмнение, е причина поне за половината им грижи. Един съвременен автор сполучливо говори за „дълбокия сън на категоричното мнение“.

„Но как така?“ — някой може да попита. Непременно ли липсата на единодушие е необходимото условие за истинското познание? Нужно ли е една част от човечеството упорито да прави грешки, за да може някой друг да проумее истината? Престават ли едно убеждение да бъде истинско и жизнено, след като се възприеме от всички? Нима не може едно твърдение да се разбере и почувства напълно без към него да са изразени съмнения? Вярно ли е, че след като хората единодушно възприемат някаква истина, тя непременно умира в тях? Досега се е смятало, че най-висшата цел и най-добрият резултат, постигнат от усъвършенствания интелект е обединението на човечеството около всички важни истини. Значи ли това, че този интелект съществува като такъв, само докато е в процес на постигане на целта си? Дали плодовете на победата умират, тъкмо когато победата е пълна?

Аз не твърдя такова нещо. С усъвършенстването на човешкия род броят на безспорните принципи непрекъснато ще нараства и неговото благополучие може едва ли не да се измерва с броя и важността на истините, които са стигнали до точката на неоспоримостта. Последователното прекратяване на сериозните спорове по един или друг въпрос е необходима проява на консолидацията на мненията. Такава консолидация, колкото е полезна при истинните схващания, толкова е опасна и зловредна, когато схващанията са погрешни. Въпреки че това постепенно стесняване на границите на различията в мненията е необходимо — в двата смисъла на думата, т.е. едновременно е неизбежно и задължително, ние не сме длъжни да заключим, че всички последствия от това непременно ще бъдат благоприятни. Загубата на едно такова важно средство за интелегентното и живо възприятие на истината, каквото е

необходимостта тази истина да бъде обяснена или защитена пред опоненти, без това да е достатъчно тя да надделее, е сериозна спънка за нейното универсално приемане. Там, където това предимство вече отсъства, бих искал, признавам си, учителите на човечеството да се опитат да намерят някакъв негов заместител, някакво средство за представяне на трудностите на даден проблем пред ученика така енергично и настойчиво, сякаш някой разномислещ опонент се мъчи да го спечели на своя страна.

Вместо обаче да търсят способности за тази цел, учителите са загубили и онова, което преди са имали. Сократическата диалектика, така великолепно демонстрирана в диалозите на Платон, е похват от подобен характер. По същество тя се състои в отрицателно обсъждане на големите въпроси на философията и живота, насочено със съвършено умение към убеждаване на всеки, който безкритично е възприел установените мнения, че не разбира темата, че до този момент той не е осмислил принципите, които е възприел. Целта е, след като осъзнае невежеството си, да му се даде възможност да добие твърдо убеждение, основано на ясно разбиране на смисъла на съответните постановки и доказателствата за тях. Схоластичните диспути през средните векове са имали подобно предназначение. Целта им е била да накарат ученика да разбере собственото си мнение и (чрез съотнасяне) противното мнение, да наложи основанията за едното и обори основанията за другото. Тези диспути обаче са страдали от неизлечим недъг, а именно че предпоставките, на които са се позовавали, са били установените догми, а не разумът, и като средство за дисциплиниране на ума те във всяко отношение са отстъпвали пред мощната диалектика, формирала умовете на сократиците. Съвременното мислене обаче дължи и на двата източника много повече, отколкото е готово да признае, а сегашните образователни методи не могат по никакъв начин да запълнят местата им. Човек, придобил цялото си образование чрез учители и книги, дори ако устои на изкушението да стане зубрач, не чувства необходимост да изслушва двете страни. Оттук, познаването и на двете страни е голяма рядкост дори сред теоретиците. Най-слабата част от защитата на едно мнение е предварително подготвения отговор за опонентите. Днес е модно да се говори с пренебрежение за отрицателната логика — онова, което показва слабостите в теорията и

грешките в практиката, без да се установяват положителни истини. Отрицателната критика би било доста незадоволителна като краен резултат, но като средство за постигане на положително познание или твърдо убеждение, тя има неизмерима стойност. Докато хората не започнат отново да се обучават системно в нея, ще има много малко велики мислители и ниско средно ниво на интелигентност във всички области на мисълта с изключение на математиката и физиката. По никакви други въпроси възгледите на някого не могат да се нарекат познание, освен ако чрез чужд натиск или самостоятелно той не е преминал през онзи мисловен процес, който е необходим за водене на активен спор с опоненти. Тогава, не е ли повече от абсурдно да се отказваме от нещо, което спонтанно ни се предлага и което, когато го няма, е толкова необходимо и толкова трудно да се създаде? Ако има хора, които оспорват едно общоприето мнение или които са готови да го сторят, стига законът да го позволява или да има обществен климат за това, ние трябва да им благодарим, да отворим духа си и ушите си към тях и да се зарадваме, че някой е склонен да направи нещо, което е желателно ние да направим, макар и с много повече усилия, ако държим на сигурността и жизнеността на собствените си убеждения.

Предстои да обсъдим една от главните причини, която превръща многообразието на мненията в предимство и това ще бъде така, докато хората навлязат в онзи стадий на мисловен напредък, който засега изглежда безкрайно далече. Досега разгледахме само две възможности: когато общоприетото мнение е вярно, но е необходим сблъсък с противоположното погрешно мнение за по-ясното разбиране и по-дълбокото усещане на неговата истинност. Има обаче и едно още по-често срещано положение, а именно, когато нито една от противоположните постановки не е само вярна или само погрешна, а двете разделят истината помежду си. Тогава неортодоксалното мнение е нужно, за да добави остатъка от истината, която общоприетият възглед носи само частично. Общественото мнение по въпроси, които не са свързани със сетивното познание, често е вярно, но рядко или никога не съдържа цялата истина. То представлява част от истината някога по-голяма, някога по-малка, но винаги преувеличена, изопачена и откъсната от истините, които трябва да го съпътстват или ограничават. От друга страна, еретическите възгледи обикновено носят именно онези потискани и пренебрегнати истини, които са разкъсали

веригите си и или търсят помирение с истината, съдържаща се в общоприетото мнение, или ѝ се противопоставят като врагове и със същата претенция за единственост се обявяват за цялата истина. Засега това е най-често срещаният случай, тъй като в човешкото съзнание едностранчивостта винаги е била правило, а многостранността — изключение. Затова, дори при идейните революции една част от истината обикновено залязва, а друга изгрява. Същото се отнася и за прогреса, който трябва да добавя, но в повечето случаи само замества една частична или непълна истина с друга. Подобрието се състои главно в това, че новото късче истина е по-нужно, по-адекватно на потребностите на времето от онова, което е изместил. И така, поради частичния характер на преобладаващото мислене, дори когато то почива на истинна основа, всеки възглед, който съдържа частица от истината, отсъстваща в общоприетите схващания, трябва да се цени, независимо че може да е размесена с грешки и неясноти. Никой трезв съдник на човешките дела не би се възмутил за това, че някой, който ни е посочил истини, които иначе щяха да ни убегнат, е пренебрегнал други истини, които ние пък виждаме. По-скоро той ще си помисли, че тъй като общественото мнение е едностранчиво, непопулярните истини също могат да имат едностранчиви изразители. Последните обикновено са най-енергични и най-способни да привлекат неохотно вниманието към онази частица мъдрост, която те обявяват за цялата истина.

Така през XVIII в. почти всички образовани люде, както и необразованите, водени от тях, са били преизпълнени с възхищение от т.нар. цивилизация, от чудесата на съвременната наука, литература и философия и силно преувеличавайки различията между древните и съвременните хора, са живеели с убеждението, че всички тези различия са били в тяхна полза. Какъв оздравителен удар са предизвикали тогава парадоксите на Русо, които избухват като бомби сред компактната маса от едностранчиви мнения, разпръскват я и отново съединяват градивните ѝ части в по-хубава форма с повече съставки. Това съвсем не значи, че преобладаващите възгледи се намират по-далеч от истината, отколкото възгледите на Русо. Тъкмо обратното, били са по-близо до нея; съдържаели са повече положителна истина и много по-малко грешки. Въпреки всичко в доктрината на Русо и в съзвучните с нея възгледи на епохата е имало значително

количество именно от онези истини, от които се е нуждаело общественото мнение. Те са образували наноса, който е останал след пороя. Преимуществовата на простия живот, изтощителното и покваряващо въздействие на задръжките и лицемерието на изкуственото общество — това са идеи, които неотменно присъстват в издигнатите умове от времето на Русо до наши дни. Ще дойде ден, когато те ще произведат своя резултат, макар че днес повече от всякога се нуждаят от сериозно утвърждаване, но с дела, защото думите по тези въпроси вече са се изчерпали почти напълно.

Всеизвестна истина в политиката е, че за да има здрав политически живот е необходима както партия на реда и стабилността, така и партия на прогреса или реформата, докато едната или другата така разшири вижданията си, че стане едновременно партия на реда и прогреса, която знае какво е годно да се запази и какво трябва да се измете. Единият начин на мислене се крепи на недостатъците на другия, но до голяма степен противопоставянето на единия спрямо другия държи и двата в границите на здравия разум и нормалността. Само когато с еднаква свобода, талант и енергия се изразяват, прокарват и защитават принципи в подкрепа на демокрацията и аристокрацията, собствеността и равенството, сътрудничеството и конкуренцията, разкоша и въздържанието, социалността и индивидуалността, свободата и дисциплината и всички други постоянни противоречия на практическия живот, двата елемента могат да получат полагащия им се дял. Иначе везните никога няма да бъдат в равновесие. В големите практически въпроси на живота истината до такава степен се свежда до примиряване и съчетаване на противоположности, че малцина притежават необходимата широта и безпристрастност да се приближат до правилното решение, та се налага то да се постига в жесток процес на борба между бойци, които се сражават под враждебни флагове. По всички споменати досега големи открити въпроси, ако единият от два възгледа има по-сериозни основания не само да бъде толериран, но и одобрен и насърчен, това е онзи възглед, който в дадения момент и на даденото място се поддържа от малцинството. Това е възгледът, който в момента изразява пренебрегнатите интереси, онази страна на човешкото благоденствие, която е заплашена да не получи полагаемото ѝ се. Знам, че в моята страна не съществува нетърпимост към разномислието по повечето от

обсъжданите теми. Те се изтъкват, за да се покаже с известни и многобройни примери универсалността на факта, че единствено чрез многообразие на мненията може еднакво да се обхванат всички аспекти на истината при сегашното състояние на човешкия интелект. Когато се намират хора, които представляват изключение от привидното единомислие на света по някой въпрос, дори светът да е прав, винаги има вероятност несъгласните да кажат нещо смислено в своя защита и истината да загуби от тяхното мълчание.

Може да се възрази, че някои общоприети принципи, особено по най-висшите и жизненоважни въпроси, са все пак повече от полуистини. Например, християнският морал съдържа цялата истина по въпроса и ако някой проповядва морал, различен от него, той греша напълно. Тъй като този случай има най-голяма практическа важност, той е много подходящ за проверка на общата максима. Преди да се произнесем какъв е християнският морал, желателно е да изясним какво се разбира под християнски морал. Ако той означава морала на Новия завет, едва ли някой, който черпи познанията си от самата книга, би допуснал, че той е бил обявен или замислен като всеобща морална доктрина. Евангелието винаги се позовава на по-раншен морал и свежда своите предписания до подробности, с които този морал трябва да се поправи или да се замести от по-висш и по-широк морал. Това се изразява с много общи думи, често невъзможни за буквално тълкуване, които имат по-скоро въздействието на поезия или красноречива реторика, отколкото на прецизно законодателство. За да се извлече от него една стройна система от етически принципи, трябва неизбежно да се допълни със Стария Завет, т.е. с една разработена система, която до голяма степен е варварска и която е била предназначена само за варвари. Свети Павел, отявлен враг на юдейското тълкуване на доктрината, който допълва схемата на своя Учител, също така допуска съществуването на по-ранен морал, а именно морала на гърците и римляните. Неговите съвети към християните до голяма степен представляват система за постигане на компромис с него, до такава степен, че се стига едва ли не до явно приемане на робството. Това, което се нарича християнски морал, макар че би било по-точно да се нарече теологически, не е дело нито на Христос, нито на Апостолите. Той възниква много по-късно, като постепенно се изгражда от католическата църква в продължение на първите пет века и въпреки че

не се възприема безрезервно от реформаторите и протестантите, на практика те твърде малко го видоизменили. В общи линии, те са се задоволили с елиминиране на добавките от Средновековието, като всяка секта е внесла нещо ново, съответстващо на своя характер и уклон. Аз съм последният човек, който би отрекъл факта, че човечеството дължи много на този морал и на първите учители. Едновременно с това без колебание ще кажа, че по редица важни въпроси той е непълен и едностранчив и ако нямаше други идеи и настроения, отхвърлени от него, които допринесоха много за формирането на европейския характер и начин на живот, човешките дела щяха да се намират в много по-лошо състояние днес. Християнският морал (както го наричат) носи всички белези на реакция — до голяма степен той представлява протест срещу езичеството. Идеалът му е по-скоро отрицателен, отколкото положителен, пасивен, отколкото действен, невинност вместо благородство, въздържане от злото вместо активно търсене на доброто. В предписанията му (както сполучливо е казано) „не прави“ силно преобладава над „прави“. Изпитвайки ужас от чувствеността, той превръща аскетизма в идол, който постепенно се компрометира и е заместен с идола на законността. Той представя надеждата за царството небесно и заплахата с ада като установени и подобаващи мотиви за добродетелно поведение. С това този морал далеч отстъпва на най-доброто, постигнато от древните и придава на човешкия морал по същество егоистичен характер, като откъсва чувството за дълг у всеки индивид от интересите на другите, с изключение на случаите, когато у този индивид се появи користна подбуда да се съобрази с тях. По своята същност това е доктрина за пасивното подчинение. Тя възпитава покорство към всяка установена власт. Разбира се, ако тази власт заповядва да се вършат неща, забранени от религията, не трябва активно да ѝ се подчиняваме, но ако тя ни причинява каквито и да било други злини, не бива да ѝ се противим, още по-малко да се бунтуваме срещу нея. В морала на най-издигнатите езически народи дългът към държавата заема прекомерно голямо място и дори посяга на заслужената свобода на индивида, докато в чисто християнската етика тази изключително важна страна на дълга почти не се отбелязва или признава. Максимата, че „Владетел, който назначи на висок пост някого, а във владенията му живее друг човек, който повече го

заслужава, извършва грях срещу бога и срещу държавата“ се намира в корана, а не в Новия завет. Малкото признание, на което се радва идеята за обществения дълг в съвременния морал, иде от гръцки и римски източници, не от християнски. По същия начин е в личния живот — малкото великодушие, възвишеност, достойнство, дори чувство за чест, произхождат от чисто човешката, а не от религиозната страна на възпитанието ни. Тези качества не могат да се създадат от една етическа норма, в която единствената открито призната добродетел е подчинението.

Съвсем не твърдя, че тези недостатъци са непременно присъщи на християнската етика, както и да се възприема тя, или пък че много изисквания за пълнота, на които тя не отговаря, не могат по някакъв начин да се съгласуват с нея. Още по-далеч съм от всякакви подобни намеци за учението и предписанията на самия Христос. Убеден съм, че думите на Христос са доказателство за всичко онова, което е било вложено в тях като намерение. Те напълно съответстват на изискванията на един цялостен морал. Всичко прекрасно в етиката може лесно да се вмести в тях, без особено насилване на езика, както са правила всички ония, които са се опитали да извлекат от тях някаква практическа система на поведение. Същевременно, напълно логично е да се смята, че те съдържат, умишлено при това, само част от истината. Много важни елементи на най-възвишения морал не се засягат и не е било мислено да се засягат в записаните слова на Основателя на християнството. Те са били напълно изхвърлени в етическата система, създадена на тяхна основа от християнската църква. При това положение би било според мен голяма грешка да се упорства в търсенето на пълно житейско ръководство в християнската доктрина, каквото нейният автор е възнамерявал тя да санкционира и приведе в сила, но само частично да определи. Смятам също така, че тази ограничена теория се превръща в сериозно практическо зло, като силно обезценява големите усилия на много добронамерени люде да дадат на хората морално възпитание и познание. Много се страхувам, че опитите да се формира интелекта и чувствата единствено на религиозна основа, като се отхвърлят онези светски норми (наричам ги така по липса на по-добро име), които досега са съжителствали с християнската етика и са я допълвали, като едновременно са попивали нещо от нейния дух и са й отдавали частица от своя, страхувам се, че

от тези опити ще се получи и всъщност се получава един нисш, жалък, сервилен тип човек, който, подчинявайки се на онова, което според него е Върховната воля, се оказва неспособен да се въздигне или приобщи към идеята за Върховното добро. Според мен, за да се постигне морално възраждане на човечеството трябва редом с християнската етика да съществуват и други етики, които произхождат от други, не само християнски източници. Християнската система не е изключение от правилото, че когато човешкото съзнание е несъвършено, интересите на истината изискват многообразие на мненията. Това не значи, че когато хората започнат да обръщат внимание и на други морални истини, които не се съдържат в християнството, че трябва да пренебрегнат негови истини. Такъв пропуск или предубеждение е във всяко отношение едно зло, но едва ли можем да се надяваме, че винаги ще сме в състояние да го отбягваме; то по-скоро е цената, която плащаме за едно безценно добро. Изключителната претенция, че част от истината е цялата истина, е нещо срещу, което трябва да се протестира. И ако в това противодействие някаква подбуда направи протестиращите на свой ред несправедливи, тяхната едностранчивост, подобна на първата, може да предизвика огорчение, но трябва да се толерира. Ако християните искат да научат неверниците да бъдат справедливи към християнството, самите те трябва да бъдат справедливи към тях. Истината нищо няма да спечели, ако си затворим очите пред факта, известен на всички, които имат съвсем бегъл поглед върху книжовната история, че голяма част от най-благородните и ценни морални учения са били създадени от хора, които не само не са познавали християнската вяра, но и от такива, които са я познавали и са я отхвърляли.

Не смятам, че неограничената свобода на излагане на всевъзможни мнения ще сложи край на зловредното въздействие на религиозното или философското сектантство. Всяка истина, която сериозно се поддържа от хора с ограничени възможности, винаги се утвърждава, насажда и в много случаи реализира чрез съответни действия, като че ли в света няма друга истина или най-малкото няма такава, която би я ограничила. Признавам, че тенденцията към сектантство не може да се преодолее и чрез най-свободната дискусия, даже често се усилва и задълбочава от нея. Истината, която е трябвало

да се види, но не се е видяла, се отхвърля още по-ожесточено, защото е провъзгласена от хора, считани за противници. Но сблъсъкът на мненията действа най-благоотворно не върху разгорещения привърженик, а по-скоро върху спокойния и неангажиран наблюдател. Най-голямото зло не е острият конфликт между частици истина, а хладнокръвното потъпкване на половината от истината. Винаги има надежда, когато хората са принудени да изслушат и двете страни. Когато обаче те обръщат внимание само на едната, грижите се втвърдяват и се превръщат в предубеждения и самата истина престава да има въздействие на истина, защото, бидейки преувеличена, тя става лъжа. И тъй като едно от най-редките качества на ума е онази способност за преценка, която може умно да застане между двете страни на един въпрос, когато само едната е представена от защитник, единственият шанс на истината да бъде разбрана зависи от това дали всяко мнение, което изразява частица от нея само ще си намери защитник, но такъв защитник, който ще накара другите да го изслушат.

Дотук установихме необходимостта от свобода на мнението и свобода на изразяване на мнението за духовното благополучие на хората (от това зависи всеки друг вид благополучие) по силата на четири ясни основания, които сега ще сумираме накратко.

Първо, ако едно мнение насилствено се заглуши, може да се окаже, че то е било вярно. Ако отречем това, значи, че си приписваме непогрешимост.

Второ, заглушеното мнение може да е погрешно, но въпреки това да съдържа, както обикновено се случва, частица от истината. И тъй като общото или преобладаващото мнение по някой въпрос рядко или никога не отразява цялата истина, единствено чрез сблъсък на противни мнения може да се разкрие остатъкът от тази истина.

Трето, дори ако установеното мнение не само е вярно, но и изразява цялата истина, трябва да има възможност то сериозно да се оспорва и това наистина да става, иначе ще се превърне в предубеждение у повечето хора, които го приемат, без да разбират или чувстват рационалните му основания. И нещо повече — четвърто, има опасност, смисълът на цялата доктрина да се загуби или заличи, да се лиши от жизненото си въздействие върху характера или поведението на индивида. Догмата ще се превърне във формална декларация без

стойност, която затрупва почвата и пречи на растежа на всяко истинско и искрено убеждение, произтичащо от разума или личния опит.

Преди да свършим с въпроса за свободата на мнението, добре е да се занимаем с онези, които твърдят, че свободното изразяване на всякакви схващания трябва да е позволено, при условие че то става по умерен начин и не прехвърля границите на честната дискусия. Много може да се говори за невъзможността точно да се определят тези граници. Защото, ако подобна проверка е нарушение за онези, чието мнение е обект на атака, според мен опитът свидетелства, че за нарушение се говори винаги когато атаката е мощна и убедителна и че всеки противник, който силно ги притиска и притеснява в намиране на подходящи отговори, когато се е вживял дълбоко в темата на спора, им се струва невъздържан опонент. Това съображение, макар и важно от практическа гледна точка, се слива с едно по-съществено възражение. Няма съмнение, че начинът, по който се утвърждава едно мнение, макар и то да е правилно, може да бъде крайно неприемлив и справедливо да предизвика остро неодобрение. Но главните нарушения в такива случаи много трудно се признават за такива, освен при случайни самопредателства. Най-тежкото от тях е да се спори по софистки маниер, да се укриват факти или аргументи, да се фалшифицират отделните страни на дадения случай, лъжливо да се представя противното мнение. Но всичко това се прави най-често и в най-голяма степен абсолютно искрено и то от хора, които не се смятат, пък и в много други отношения не заслужават да се смятат, невежи или некомпетентни, тъй че едва ли е възможно обосновано и добросъвестно да се обяви едно невярно представяне за морално престъпление. Още по-малко законът може да си позволи да се занимава с такъв спорен вид лошо поведение. Що се отнася до нещата, които обикновено се наричат „невъздържана дискусия“, а именно хули, сарказъм, лични нападки и други подобни, отхвърлянето на тези оръжия би спечелило повече привърженици, ако целеше да ги забрани и за двете страни. Всъщност, стремежът е да се ограничи използването им срещу преобладаващото мнение, срещу непреобладаващото те не само че могат да се използват с всеобщо одобрение, но и онзи, който ги използва, вероятно ще получи похвала заради честност, усърдие и справедливо възмущение. Най-голяма вреда обаче се нанася, когато тези оръжия се използват срещу сравнително беззащитните.

Нечестната полза, която се извлича от нечие мнение от този начин на утвърждаването му, се трупа на сметката на общоприетото мислене. Най-пагубното нарушение при една такава полемика е клеймосването на другомислещите като лоши и неморални хора. На този вид клевета са изложени най-вече ония, които поддържат непопулярни възгледи, защото обикновено са малцинство без влияние и никой друг не се интересува те да получат справедливост. Но поради естеството на ситуацията тези, които атакуват утвърденото мислене, са лишени от такова оръжие — не могат безопасно да го използват, а дори и да могат, то ще се стовари върху собствената им кауза. Изобщо, възгледите, които се противопоставят на общоприетото мнение по даден въпрос могат да бъдат изслушани само когато се представят с добре премислен и умерен език, като най-предпазливо се избягват всякакви излишни обиди. Разбира се, при най-малкото отклонение от този маниер те ще губят почва. От друга страна пък, неограниченото злословие от страна на установеното мислене наистина пречи на хората да изразяват противни мнения, както и да се вслушват в онези, които ги поддържат. Така че, в интерес на истината и справедливостта е много по-важно да се ограничава именно този вид използване на ругателен език. И ако трябваше да се избира, много по-необходимо е да се отблъскват атаките срещу безбожието, отколкото срещу религията. Очевидно е, обаче, че властта и законът не трябва да се занимават с тия неща, докато общественото мнение би трябвало винаги да определя присъдата си според обстоятелствата на всеки конкретен случай: да заклеява всеки, който, независимо чия страна защитава, проявява неискреност, злонамереност, фанатизъм или нетолерантност. Тези порочни качества не бива да се свързват със страната, която съответният човек е взел, ако и тази страна да е противна на нашата. Трябва да се отдава заслужено уважение на всеки един, каквато и позиция да застъпва, стига той да е в състояние спокойно да разбере и честно да каже какво всъщност представляват неговите опоненти и техните идеи, без да преувеличава нищо в тяхна вреда, без да скрива нищо, което може да се каже в тяхна полза. В това се състои истинският морал на публичната дискусия. Макар и често той да се престъпва, мисля си с радост, че все пак има доста полемици, които до голяма степен го спазват и много повече други, които добросъвестно се стремят да го постигнат.

[2] Учители на учените — цитат от „Ад“ на Данте Алигиери, песен четвърта, 134. Б.пр. ↑

[3] Самюел Джонсън (1709–1784) — английски литературен критик, лексикограф, представител на неокласицизма през късното английско Просвещение. ↑

[4] Арнолдо Бремански — радикален църковен реформатор от XII век, проповядвал бедност. Изгорен в Рим през 1155 г. ↑

[5] Фра Долчино — фанатичен водач на сектата на апостолиците, проповядващи бедност. Изгорен от Инквизицията през 1307 г. ↑

[6] Джироламо Савонарола (1452–1498) — италиански религиозен и политически реформатор, проповядващ съпротива срещу греховността и моралното падение. Обесен и изгорен във Флоренция. ↑

[7] Много назидателен е начинът, по който един гонител се развихри и предизвика масов изблик на най-лошите качества на националния ни характер по повод на бунта в Сепой. Не си заслужава да споменаваме за буйствата на разни проповедници-фанатици и шарлатани от амвона. Но водачите на евангелистката партия обявяват за свой принцип, че при управлението на места, където има индуисти и мохамедани, няма да се отпускат средства за поддържане на училища, ако там не се изучава Библията. Естественото продължение на това е, че държавна работа ще получават само истински или обявили се за такива християни. Според източници един заместник-държавен секретар казал следното в реч пред избиратели, произнесена на 12 ноември 1857: „Търпимостта на правителството към тяхната вяра (вярата на сто милиона британски поданици) към суеверията, които те наричат религия, забави утвърждаването на британското име и попречи на благотворния растеж на християнството. Търпимостта беше големият крайъгълен камък на религиозната свобода в нашата страна, но не им позволявайте да злоупотребяват с тази скъпоценна дума. Според неговото разбиране тя означава пълна свобода на всичко, свобода на религията, но сред християните, които имат обща основа. Това значи търпимост спрямо всички секти и деноминации на християни, които вярват в една и съща медиация.“ Искам да обърна внимание на факта, че един човек, за когото е преценено, че е достоен да заема висока длъжност в едно либерално управление, поддържа доктрината, че всички, които не вярват в божествеността на Христос са извън обсега на търпимостта. При такава идиотска проява как може да

се храни илюзията, че религиозните преследвания са изчезнали веднъж завинаги? ↑

ЗА ИНДИВИДУАЛНОСТТА КАТО ЕЛЕМЕНТ НА БЛАГОПОЛУЧИЕТО

Разгледахме причините, които налагат необходимостта от свобода на формиране на мнения и тяхното безрезервно изразяване. Ако тази свобода не се приеме или утвърди независимо от забраните, последствията за интелектуалеца и оттам за моралната природа на човека стават пагубни. Нека сега да видим дали същите причини не изискват и свобода на действията съобразно с възгледите — хората да могат да ги прокарват в рамките на своя живот, без другите, да им пречат морално или физически, тъй като в края на краищата за това те поемат съответния риск. Тази уговорка е необходима. Никой не си въобразява, че действията трябва да бъдат толкова свободни, колкото и мненията. Тъкмо обратното, мненията дори губят от неприкосновеността си, когато обстоятелствата, при които се изразяват, представляват недвусмислено подстрекателство към зловредно действие. Мнението, че търговците на жито са изедници за бедните или че частната собственост е грабителство, те трябва да се преследва, когато се появява в пресата, но заслужава справедливо наказание, когато устно се заявява пред възбудена тълпа, която се е събрала пред дома на житаря или когато се размахва пред същата тълпа във формата на плакат. Всички действия, които неоправдано причиняват вреда на другите трябва да се контролират, а при някои по-важни случаи, задължително изискват контрол от противните настроения, а когато е нужно, и пряка намеса на хората. Свободата на индивида трябва да се ограничава в тия рамки — той не трябва да нанася вреда на другите. Ако обаче се въздържа от посегателства над другите в неща, които ги засягат и действа само по собствена воля и преценка в области, засягащи само него, същите причини, които доказват, че трябва да има свобода на мненията, са основанието, че той трябва безпрепятствено да може да осъществява възгледите си за своя лична сметка. Това че хората не са непогрешими, че в повечето случаи техните истини са полуистини, че единоумислието, освен ако не

произтича от най-пълно и най-свободно съпоставяне на противни мнения, е нежелателно, че размислието не е зло, а добро до момента, когато човечеството бъде в състояние по-добре да възприема всички страни на истината, всичко това са принципи, приложими също така към действията на хората, както и към техните възгледи. Щом е полезно да има различни мнения, понеже човеците са несвършени, така трябва да има и различни варианти на живот. Трябва да се даде свобода на действие на различните характери, стига те да не вредят на другите; ценността на различните начини на съществуване трябва да се определя практически, стига някой да пожелае да ги опита. С една реч, в нещата, които засягат другите, индивидуалността трябва да се утвърждава. Там, където нормата на поведение не е индивидуалният характер, а традициите и обичаите на други хора, липсва основен елемент на човешкото щастие, който е и жизненоважен за личния и обществения прогрес.

При отстояването на този принцип главната трудност иде не от оценката на средствата, водещи към общопризнатата цел, а от безразличието на повечето хора към самата цел. Ако имаше разбиране, че свободното развитие на индивидуалността е едно от решаващите условия за благополучието, че то не е просто някакъв самостоятелен елемент от понятията цивилизация, образование, възпитание и култура, а сам по себе си необходима част и предпоставка за всички тези неща, тогава нямаше да има опасност, че свободата може да се подцени и съгласуването ѝ с границите на обществения контрол нямаше да представлява особена трудност. Бедата обаче се състои в това, че спонтанната индивидуалност почти не се приема от общоприетото мислене като нещо само по себе си ценно, нещо, което само по себе си заслужава внимание. Мнозинството е доволно от установените сега порядки (нали то ги е направило такива, каквито са) и отгук не може да проумее защо тези порядки да не са задоволителни за всички. А и спонтанността изобщо не е идеал за повечето морални и социални реформатори; обратно, те гледат на нея с подозрение, като на някаква неприятна и може би бунтарска пречка за универсалното приемане на всичко онова, което тези реформатори преценяват като най-добро за човечеството. Много малко хора извън Германия изобщо разбират смисъла на доктрината, която Вилхелм фон Хумболт, такъв виден политик и учен, изложи в един свой трактат^[8], в смисъл, че

предназначението на човека или онова, което е определено от вечните и неизменни предписания на разума, а не от преходни и смътни желания, е най-висшето и хармонично развитие на способностите му до едно завършено и единно цяло. По тази причина целта, към която всяко човешко същество трябва непрестанно да насочва усилията си и особено онези хора, които се стремят да въздействат върху ближните си, е индивидуалността на способностите и развитието. За това са нужни две условия — свобода и разнообразие на обстоятелствата. От съчетанието на двете се ражда „индивидуалната енергия и пъстрото многообразие“, които се съединяват в „оригиналността“.

И все пак, въпреки че хората не са свикнали да чуват доктрини като тази на фон Хумболт и за тях сигурно е чудно, че се приписва такава ценност на индивидуалността, това, за което става дума, е по-скоро въпрос на степен. Няма човек, чийто идеал за поведение е хората само да си подражават. Кой не би се съгласил, че начинът на живот и дейност трябва да носи отпечатъка на собствената преценка и характер. От друга страна, би било абсурдно да се твърди, че хората трябва да живеят така, сякаш преди тях никой нищо не е знаел, като че ли дотогава не е съществувал жизнен опит, който да покаже кой начин на съществуване или поведение е по-добър от друг. Никой не отрича, че като млади хората трябва така да се обучават и възпитават, че да знаят и да извличат полза от установените резултати на човешкия опит. Но всяко човешко същество, което е достигнало умствена зрялост, трябва да има право и възможност да използва и тълкува този опит по свой собствен начин. Всеки трябва сам да реши каква част от засвидетелствания опит е уместно да се приложи към неговия живот и природа. Традициите и обичаите на другите хора са в известен смисъл доказателство за това, на което ги е научил собствения опит. Това са предполагаеми доказателства и бидейки такива, те изискват индивидът да се отнася почитателно към тях. На първо място, обаче, собственият опит може да е много ограничен или пък хората може да не са го изтъкували правилно. На второ, тълкуването им може да е вярно, но да е неподходящо за индивида. Обичаите са направени за обичайни обстоятелства и обичайни характери, а неговите обстоятелства и характер може да са необичайни. На трето място, макар обичаите да са добри като обичаи и даже да са подходящи за него, спазването им не възпитава или не култивира у индивида нито едно от качествата, които

отличават човешкото създание от другите твари. Човешките способности за възприемане, преценка, диференциране, умствена дейност, пък дори и моралното предпочитание се упражняват само при правене на избор. Онзи, който прави нещо, само защото то е възприет обичай, не прави избор. Той не се научава да различава ясно или да се стреми към най-доброто. Подобно на мускулната сила, умствените и моралните способности се усъвършенстват само когато се използват. Способностите не се упражняват, когато нещо се прави само защото и другите го правят — все едно на нещо да се вярва, понеже и другите вярват в него. Ако основанията за някаква позиция не са убедителни за собствения разум, последният не може да се подсили, а по-скоро ще се отслаби от възприемането на тази позиция. По същия начин, ако подбудите за някакво действие не са съзвучни със собствения характер и чувства (където симпатиите или правата на другите не участват), тоя характер и тия чувства стават инертни и вяли, вместо да се оживят и активизират.

Този, който позволява на света или онази част от него, към която принадлежи, да му прави план на живота, няма нужда от никакви способности, освен на маймунско подражание. Онзи, който сам избира плана си, използва всички свои способности. Той трябва да мобилизира наблюдателността си, за да види, разума и преценките си, за да предвиди, и дееспособността си, за да събере материал, на основата на който да вземе решение; проникателността си, за да реши, и когато реши, той има нужда от твърдост и самоконтрол, за да отстои съзнателното си решение. Степента, в която на такъв човек посочените качества са необходими или ги упражнява, е в пълна зависимост от онази част от поведението, която той самостоятелно е определил според собствените си преценки и чувства и тя действително трябва да бъде значителна. Възможно е той и без тези неща да върви безопасно по правия път. Но каква ще бъде относителната му стойност като човешко същество? Важно е не само какво правят хората, но и какви са тия хора, които го правят. Сред човешките творения, които са достойна цел на стремежа към красота и усъвършенстване, най-важното естествено е самият човек. Да предположим, че е възможно машини или автомати в човешки образ да строят къщи, да отглеждат живот, да водят войни и съдебни процеси, дори да издигат църкви и четат молитви. Би било голяма загуба, обаче, такива автомати да заместят

дори онези мъже и жени, които днес обитават по-цивилизованата част на света, но са много жалки представители на истинските възможности на природата. Човешката природа не е машина, която се създава по някакъв модел и се наглася точно да извършва определената работа; по-скоро тя е дърво, което иска да расте и да се развива във всички посоки, според вътрешните си наклонности, които го правят живо.

Едва ли някой ще възрази, че е желателно хората да упражняват умствените си способности и че интелигентното спазване на обичаите и традициите, а дори понякога интелигентното отклонение от тях, е по-добро от сляпото и механично придържане към тях. До някаква степен се приема, че трябва да имаме самостоятелно мислене, но по отношение на свободата на желанията и подтиците ни или на това, че да имаш собствени импулси с различна сила съвсем не е толкова опасно или коварно — тук като че ли липсва охота за съгласие. Но желанията и импулсите са точно толкова важни елементи на съвършения човек, колкото и неговите убеждения и задръжки. Силните импулси стават опасни само когато не са добре балансирани, когато една група цели и наклонности добиват сила, а други, които би трябвало да присъстват наравно с тях, остават слаби и пасивни. Хората действат погрешно не защото желанията им са силни, а защото съвестта им е слаба. Не съществува естествена връзка между силните импулси и слабата съвест. Естествената връзка е обратна. Да се твърди, че желанията или чувствата на един човек са по-силни и по-богати от тези на друг е все едно да се каже, че у него има повече от суровия материал на човешката природа и затова той е способен да извърши може би повече зло, но сигурно и повече добро. Изразът „силни импулси“ е просто друг начин да се означи понятието енергия. Енергията може да се използва за лоши цели. Но енергичният характер винаги ще направи повече добро от мързеливия или пасивен характер. При тези, у които естествените чувства преобладават, обработените чувства могат да станат най-силни. Същите силни наклонности, които придават яркост и дълбочина на личните импулси, са източникът, откъдето извира най-страстната любов към добродетелта и най-строгият самоконтрол. Именно чрез развиването на тези качества обществото едновременно изпълнява задълженията си и защитава интересите си, а не като отхвърля материала от който са направени

героите, защото то не знае как да направи герои. Човекът, чиито желания и импулси са негови собствени и изразяват собствената му природа, развита и видоизменена от собствената му култура, е човек с характер. Онзи, който няма собствени желания и импулси, няма характер, все едно че е парна машина. Ако освен че са негови собствени тези импулси са и силни и са под контрола на силна воля, този човек притежава енергичен характер. Онзи, който твърди, че индивидуалността на желанията и импулсите не трябва да се поощрява, сигурно смята, че обществото няма нужда от силни характери, че не е по-добре в него да има повече люде с характери и че високо средно ниво на енергия не е желателно.

В някои ранни стадии на общественото развитие тези сили най-вероятно доста са изпреварвали тогавашните възможности на обществото да ги обуздава и контролира. Имало е времена, когато спонтанността и индивидуалността са били в излишество и общественият принцип е водил тежка борба с тях. Трудността тогава е била да се принудят хора, здрави телом и духом, да се подчиняват на правила, изискващи контрол над импулсите. За да се преодолее тази трудност, законът и дисциплината, подобно на борбата на папите срещу императорите, установяват власт над целия човек, искат контрол върху целия му живот, за да контролират характера му — нещо, за което обществото не е могло да намери достатъчно добро средство. Днес обществото вече почти изцяло е овладяло индивидуалността и опасността, грозяща човешката природа е не излишеството, а недостатъчността на личните импулси и предпочитания. Нещата извънредно много са се променили от времето, когато страстите на силните по положение или по вътрешни качества непрекъснато са се бунтували срещу законите и наредбите, поради което постоянно се е налагало да ги обуздават, за да има някаква сигурност за останалите. В днешно време от най-висшите до най-долните класи всеки живее сякаш под погледа на враждебен и бъдещ страх цензор. Нито отделният индивид, нито семейството вече си задават въпроси като тези: „какво предпочитам аз?“ „какво приляга на моя характер и темперамент?“, „какво ще подтикне най-доброто у мен да се прояви, развитие и реализира?“ независимо дали става дума за другите или за самите тях. Те се питат какво подхожда на положението им, какво обикновено се прави от хората в тяхното положение и финансови

възможности или (което е още по-лошо) какво обикновено правят в този случай хора с по-високо положение и по-големи възможности? Не искам да кажа, че те избират онова, което е обичайно пред онова, което отговаря на личните им склонности. На тях не им идва на ум, че имат склонности, освен склонността към обичайното. Така съзнанието само се превива пред хомота. Дори в нещата, които хората правят за удоволствие, първото нещо, за което мислят, е общоприетото. Те обичат да са в групи, да правят избор само измежду неща, които се правят от всички. Особеният вкус, ексцентричното поведение се избягват както престъпленията. Така се стига до момента, когато по силата на факта, че не са следвали природата си, те престават да имат природа. Човешките им способности се изтощават и заличават, те вече не могат да изпитват силни желания или естествени удоволствия и обикновено нямат собствени мнения или чувства. Е, това ли е желаното състояние на човешката природа?

Да, според калвинистката теория. За нея големият грях на човека е собствената му воля. Най-висшата добродетел, на която са способни хората, се състои в покорството. Нямаш избор — така трябва да направиш, не другояче. „Всичко, което не е задължение, е грях“. Тъй като по начало човешката природа е покварена, за никого няма спасение, докато не я убие в себе си. За онзи, който поддържа тази теория за живота, смачкването на човешките способности, потенциал и чувствителност не е зло. Човек няма нужда от други способности освен от способността да се предаде на волята Божия. Ако той използва умствените си възможности не само за да се подчини на тази предполагаема воля по-пълно, а и за други цели, по-хубаво ще е да ги няма. Това е теорията на калвинизма и тя се поддържа, макар и в посмекчена форма, от мнозина, които не се смятат за калвинисти. Смекчаването се състои в едно по-малко аскетично тълкуване на предполагаемата божия воля. Те твърдят, че божественият закон не изключва хората да задоволяват някои свои склонности, но не по предпочитания от тях начин, а чрез подчинение, т.е. както е предписано в догмата. Оттук следва, че поради задължителните условия по начало този начин е еднакъв за всички.

В подобна прикрита форма тази ограничена теория за живота, както и типът ограничен и жалък индивид, който тя покровителства, днес силно се лансират. Несъмнено много хора искрено вярват, че

именно Бог е пожелал човешките същества да бъдат така сковани и принизени, тъй както други смятат, че дърветата стават много похубави, когато се окастрят или се оформят като животински фигури, отколкото са в естествения си вид. Но ако в религията има място за идеята, че човекът е бил сътворен от добро Същество, по-логично е да се повярва, че това Същество му е дало способности, за да ги развие и разгърне, а не да ги изкорени и унищожи и че то изпитва наслада от всеки успешен опит на своите създания да се приближат към идеалния замисъл, вложен в тях, при всяко разширяване на техните заложби и ум, на тяхната дейност и щастие. Калвинисткият тип човешко съвършенство не е единственият. Има едно друго схващане за човечеството, според което неговата природа му е дадена не само за да бъде отхвърлена, а и за други цели. „Езическото самоутвърждаване“ е един от елементите на човешкото достойнство, както и „християнското себеотричане“. („Есета“ от Стърлинг) Съществува гръцки идеал за саморазвитие, с който платоническият и християнският идеали за самоконтрол се смесват, но не го изместват. Може би е по-добре да си Джон Нокс, отколкото Алкивиад, но във всеки случай е още по-добре да си Перикъл. Самият Перикъл, ако съществуваше днес, щеше да притежава всичко ценно, което е носил в себе си Джон Нокс.

Човешките същества стават благороден и прекрасен обект за съзерцание не като заличават всичко индивидуално, докато станат еднакви, а напротив като го развиват и проявяват в границите на правата и интересите на другите. И тъй както делата отразяват характера на своите извършители, чрез тези дела пък човешкият живот се обогатява, разнообразява, оживява, създава още по-изобилна храна за възвишени мисли и възвисяващи чувства и засилва връзката на всеки индивид с общността, с което тази общност става още по-достойна за принадлежността на нейните членове към нея. Колкото по-развита е индивидуалността на човека, толкова по-ценен става той за самия себе си и оттук следва, че може да бъде по-ценен за другите. Неговото съществуване придобива по-голяма пълнота, а когато има повече живот в отделните компоненти, има повече живот и в масата, която те съставляват. Разбира се, това не изключва необходимостта по силните човешки образци да бъдат ограничавани в опитите си да нарушават правата на другите. Но това се компенсира в достатъчна степен дори от самата идея за човешкото развитие. Средствата за

развитие, които индивидът губи, като му се отнеме възможността да задоволи наклонностите си за сметка на другите, се получават главно с цената на развитието на други хора. Но дори отделният човек получава пълния им еквивалент, като развие по-добре социалното у себе си чрез ограничаване на егоизма си. Спазването на строгите правила на справедливостта заради другите развива чувства и способности, чиито обект е чуждото благо. Ограниченията за неща, които не засягат чуждото благо, обаче, наложени поради изразеното недоволство от другите, не развива нищо ценно, освен една сила на характера, която може да се прояви в съпротива към ограничението. Приемат ли се ограниченията, целият характер се притъпява. За да се отдаде справедливо внимание и на двете неща, трябва различните хора да могат да живеят по различен начин. В зависимост от степента на тази свобода, различните епохи са оставяли отпечатък в паметта на поколенията. Дори деспотизмът не може да прояви най-лошите си качества, когато индивидуалността съществува. Но онова, което смачква индивидуалността, е деспотизмът, както и да го наричат и независимо дали той твърди, че изпълнява божията воля или човешки заповеди.

Вече казах, че индивидуалността е тъждествена с развитието и само култивирането на индивидуалност създава или може да създаде завършени човешки същества и с това мога да приключа тази тема. Та какво повече или по-добро може да се каже за някое състояние на човешките дела от това, че то доближава човеците до най-доброто, на което са способни? Или пък, какво по-лошо може да се каже за някакво препятствие пред доброто, от това, че то му пречи да се прояви? Няма съмнение обаче, че тези съображения не са достатъчни, за да убедят най-нуждаещите се от убеждаване. Затова е необходимо по-нататък да се покаже, че тези развити човешки същества са в някаква степен полезни за неразвитите — за да покажат на онези, които не желаят свобода и не щат да се възползват от нея, че по един разбираем начин те може да бъдат възнаградени задето са дали възможност на други безпрепятствено да я използват.

На първо място бих отбелязал, че те може да понаучат нещичко от тях. Никой не би отрекъл, че оригиналността е важен елемент в човешките дела. Винаги има нужда от хора, които не само откриват нови истини и показват кога старите истини вече не важат, но и

започват да правят нови неща и дават пример за по-издигнато поведение, по-фин вкус и усет в живота. Това не би оспорил никой, освен ако не вярва, че светът вече е постигнал съвършенство във всяко отношение. Вярно е, че такава полза не може да принесе всеки. Съвсем малка част от човечеството представляват онези, чиито експерименти, ако се приемат от другите, наистина биха могли да отбележат напредък спрямо съществуващата практика. Но тези малцина са солта на земята. Без тях човешкият живот би се превърнал в застояло блато. Те не само въвеждат добри неща, които преди не са съществували, но и поддържат жизнеността на онези, които вече са създадени. Ако сме стигнали точката, когато нищо ново не може повече да се направи, значи ли това, че човешкият интелект ще стане излишен? Може ли това да бъде причина онези, които правят старите работи, да забравят защо ги правят и да ги правят като добичета, а не като човешки същества? Съществува много силна тенденция най-прекрасните убеждения и дела да дегенерират в нещо механично. И ако имаше една непрекъсната приемственост на хора, чиято постоянна оригиналност не позволява основанията на тези убеждения и дела да се превърнат в обикновена традиция, тази умъртвена материя нямаше да може да издържи и най-лекия удар от нещо истински живо и цивилизацията щеше да отмре, както е станало във Византийската империя. Вярно е, че гениите винаги са били и сигурно ще бъдат нищожно малцинство. За да ги имаме обаче, необходимо е да запазим почвата, върху която те израстват. Геният може да диша единствено в свободна атмосфера. Гениалните хора са *ex vi termini* (по смисъла на термина — лат.) с изпявена индивидуалност от другите. Следователно те по-трудно и само с мъчително свиване могат да се вместят в малкото шаблонни форми, които обществото осигурява, за да спести труда на членовете си сами да изградят характерите си. Ако от плахост такива хора приемат да бъдат вкарани в тези шаблони и оставят неразвита онази част от себе си, която не може да се разгърне заради оказания натиск, обществото няма да има полза от тяхната гениалност. Ако имат силен характер обаче и счупят веригите си, те стават белязани и обществото, което не е успяло да ги направи обикновени, сега предупредително ги сочи с пръст като „необуздани“, „нестабилни“ и други подобни. Все едно да се оплакваме, че Ниагарската река не тече кротко в руслото си като холандски канал.

Така аз твърдо настоявам, че геният има голямо значение и той трябва да може да се разгърне свободно в мислите си и в делата си, като знае много добре, че на теория никой няма да отхвърли такава позиция, но в действителност почти всички проявяват пълно безразличие към нея. Хората смятат, че гениалността е прекрасно нещо, ако ти даде възможност да напишеш вълнуващо стихотворение или да нарисуваш картина. Но що се отнася до гения в истинския смисъл на думата, т.е. оригиналност в мисленето и в делата, всички са съгласни, че той буди възхищение, но болшинството вътре в себе си мислят, че спокойно могат да минат и без него. За съжаление, няма защо да се изненадваме, защото това е просто съвсем естествено. Оригиналността е нещо, което неоригиналните умове не могат да оценят. Те не могат да разберат по какъв начин тя би им била полезна. И това не е чудно. Ако можеха да проумеят смисъла на оригиналността, това нямаше да е оригиналност. Първата услуга, която оригиналността би им направила, е да им отвори очите. Ако това наистина станеше, те биха получили възможност сами да станат оригинални. В същото време, като си припомнят, че всяко досега постигнато нещо е било постигнато от някого за пръв път и че всички хубави неща са плод на оригиналност, нека да проявят нужната скромност и да повярват, че все още има неща, които оригиналността би могла да осъществи и да уверят себе си, че колкото по-малко съзнават необходимостта от оригиналност, толкова повече се нуждаят от нея.

В интерес на истината, колкото и да се почита, на думи или на дело, истинското или предполагаемото интелектуално превъзходство, общата тенденция в света е посредствеността да стане господстващата сила. В древната история, през Средновековието и в по-малка степен по време на дългия преход от феодализъм към днешните времена, индивидът винаги е бил сам по себе си сила — дали е притежавал големи дарби или високо социално положение, той винаги е представлявал значителна сила. Днес индивидите се губят в тълпата. В политиката е станало почти банално да се казва, че сега светът се управлява от общественото мнение. Единствената реална сила е силата на масите и правителствата, доколкото те са изразители на склонностите и инстинктите на масите. Това важи както за моралните и обществените отношения на личния живот, така и за обществените

дела. Онези, чиито мнения се наричат обществено мнение, невинаги са едни и същи.

В Съединените щати те съставляват цялото бяло население. В Англия — главно средната класа. Но и те винаги са маса, т.е. колективна посредственост. И което е още по-голяма новост, днес масата не черпи идеите си от разни църковни или държавни нотабили, от ярко изявени лидери или от книги. Нейното мислене се изработва от люде, подобни на тях, които им говорят, които се изказват спонтанно от тяхно име в пресата. Аз не се оплаквам от това. Не твърдя, че по правило нещо по-добро би отговаряло на днешното жалко състояние на човешкия ум. Това обаче не пречи властта на посредствениците да бъде посредствена власт. Няма такова управление, било то на демокрацията или на многобройна аристокрация, което в идеите си, качествата си и интелектуалната атмосфера, която е създавало, да се е издигнало над посредствеността, с изключение на случаите, когато върховното Мнозинство се е оставяло (това винаги се е случвало в най-добрите му времена) на напътствията и влиянието на по-надарени и образовани Малцина или Едного. Началото на всички мъдри и благородни неща се полага и трябва да се полага от индивиди. Всъщност, отначало само от един индивид. Достойнството и честта на обикновения човек се състои в това, че той е способен да последва такова начинание, че може вътрешно да откликне на мъдри и благородни неща и да се остави да го водят с отворени очи. Аз съм против „култа към героя“, който аплодира силния гений, насилствено заграбил властта над света, подчинил света на волята си въпреки съпротивата му. Единственото, което той може да иска за себе си е свободата да сочи пътя. Силата на принудата е не само несъвместима със свободата и развитието на другите, но тя опорочава самата силна личност. Изглежда обаче, че когато възгледите на средната маса навсякъде са станали или стават господстваща сила, корективът и противотежестта на такава тенденция ще бъде все по-силно изявената индивидуалност на онези, които стоят на върховете на мисълта. Именно при тези обстоятелства изключителните личности, вместо да бъдат ограничавани, трябва да бъдат подтиквани да действат различно от масата. В някои по-ранни времена от това не е имало полза, освен в случаите, когато такива хора не само че са постъпвали другояче, но и по-добре от другите. В днешната епоха самият пример на

неортодоксално поведение, самият отказ да се превие гръб пред традицията представлява принос. Тъкмо защото тиранията на общественото мнение излага ексцентричността на укори, желателно е хората да бъдат ексцентрични, за да преодолеят тиранията. Ексцентричността е била в изобилие винаги когато са преобладавали силните характери. Количеството ексцентричност в едно общество е право пропорционално на количеството гениалност, духовна енергия и морална смелост, съдържащи се в него. Фактът, че сега малцина се осмеляват да бъдат ексцентрични, представлява най-голямата опасност днес.

Вече споменах, че е много важно да се даде пълна свобода на нетрадиционните неща, та лека-полека да се разбере кои от тях могат да се превърнат в традиция. Но независимото действие, неспазването на традицията заслужават поощрение не само защото създават възможност да се изработят по-резултатни начини на действие или традиции по-достойни за спазване; пък и не само личности с ярко изразено интелектуално превъзходство може да искат да удовлетворят справедливото си желание да живеят живота си, както те решат. Няма причина целият човешки живот да се гради върху нечий модел или модели. Ако човек притежава една допустима доза здрав разум и опит, неговият начин на структуриране на живота е най-добрият не защото той сам по себе си е най-добър, а понеже е негов собствен. Хората не са като овцете. Пък даже овцете не са съвсем еднакви.

Човек не може да си намери подходящо палто или обувки, ако не са направени по негова мярка или пък ако няма цял склад, откъдето да си избира. По-лесно ли е той да си намери подходящ живот, отколкото палто? Дали хората си приличат повече физически и психически, отколкото по формата на краката си? Ако разликите бяха само във вкусовете, това би било основателна причина да не се опитваме да ги направим по един и същ тертип. Но различните хора се нуждаят от различни условия за духовното си развитие и те не могат нормално да живеят в един и същи морален климат, тъй както различните видове растения не могат да виреят при едни и същи физически условия и атмосфера. Нещата, които помагат на един човек да развие духовните си качества, са пречка за друг; Един и същи начин на живот може да бъде благотворен стимул за едного, да мобилизира всичките му способности за действие и удоволствия, а за друг да бъде

разстройващо бreme, което забавя или смазва целия му вътрешен живот. Разликите между хората по отношение на източниците на наслада, усещането за болка и въздействието на различни физически и морални сили върху тях са такива, че ако няма съответно разнообразие в начините на живот, те нито получават заслужения си дял щастие, нито достигат духовното, морално и естетическо равнище, на което са способни. Тогава защо обществената търпимост трябва да обхваща само вкусовете и начините на живот, принудително постигнали одобрението на множеството техни поддръжници? Различията във вкусовете се признават почти навсякъде (освен в някои монашески институции). Един човек може безнаказано да обича или да не обича гребането, пушенето, музиката, гимнастиката, шах, карти, учене, само защото тези, които обичат тези неща и онези, които не ги обичат, са толкова многобройни, че не могат да се елиминират. Но един мъж и, още повече, една жена, които могат да бъдат обвинени в правене на неща, които „никой не прави“ или в неправене на неща, които „всички правят“, стават обект на осъдителна критика, сякаш са извършили тежки морални престъпления. Хората трябва да имат титла или някакъв друг знак за статус, или благоволенieto на хора със статус, за да си позволят донякъде удоволствието да правят, каквото искат, без това да се отразява на уважението към тях. Повтарям „донякъде“, защото ако си позволят повече от това удоволствие, те поемат риска да си навлекат нещо по-лошо от презрителни слова — има опасност да ги обявят за луди, да им вземат собствеността и да я дадат на близките им.^[9]

Има една особеност в начина, по който днес се направлява общественото мнение, която е измислена специално, за да му вдъхне нетърпимост към всяка по-ярка изява на индивидуалност. Средният представител на човечеството е не само умерено умен, но и умерен в склонностите си. Той няма изявени вкусове или силни желания, които да го подтикват да извърши нещо необикновено. Затова той не може да разбере онези, които имат такива и ги причислява към необузданите и невъздържаните, а те са традиционен обект на пренебрежението му. Към този универсален факт трябва да прибавим допускането, че се е зародило силно движение за подобряване на морала. Ясно е какво трябва да очакваме от него. Днес такова движение съществува. Много е постигнато за установяването на благопристойно поведение и за

неутрализиране на всякакви крайности. В сегашната обстановка цари човеколюбив дух, за който няма по-благодатно поле за действие от усъвършенстването на морала и здравия разум на ближните. Поради тези тенденции в настоящия момент обществото повече от всякога е склонно да спазва общи норми на поведение и да се опитва да накара всекиго да спазва установените норми. Такава норма писана или неписана, изисква нищо да не се желае силно. Идеалният характер е безличният характер и всяка част на човешката природа, която е изявена и заради която индивидът се отличава значително от обикновеното човечество трябва да се осакатява чрез стягане, както китайките стягат стъпалата си, за да не растат много.

Както обикновено се случва с идеали, които изключват половината от онова, което е желателно, сегашната норма на одобрение ражда само една бледа имитация на другата половина. Вместо мощна енергия, направлявана от жив разум и силни чувства, контролирани от добросъвестна воля, резултатът е слаба енергия и слаби чувства, които поради това лесно се нагаждат към правилата без особени усилия на волята и разума. Енергични характери от всякаква величина вече започват да стават традиционни. Днес у нас почти единственият отдушник на енергия е бизнесът. Там се изразходва значително количество от нея. Малкото, което остава след това, се изразходва за някакво хоби. То може да бъде полезно, дори филантропско, но винаги е само едно нещо и то дребно. Днешното величие на Англия е изцяло колективно. Индивидуално ние сме слаби, а изглеждаме способни на велики дела единствено поради навика си да се сдружаваме. Това напълно задоволява нашите морални и религиозни филантропи. Но онези, които направиха Англия такава, каквато тя беше са хора от съвсем друго качество. И пак ще са необходими други хора, за да бъде предотвратен нейния упадък.

Деспотизмът на традицията навсякъде е постоянна пречка за човешкия напредък, защото е в непрекъснат антагонизъм със стремежа към нещо по-добро от традиционното, което 'по-добро', според обстоятелствата, се нарича дух на свободата, прогреса или усъвършенстването. Духът на напредъка невинаги е духът на свободата, защото може да се стреми да налага подобрения на народ, който не ги желае. Освен това, духът на свободата, доколкото се противопоставя на подобни опити, може на отделни места и в някои

моменти да се съюзи с противниците на напредъка. Но единственият неизменен и постоянен източник на напредък е свободата, защото благодарение на нея могат да възникнат толкова независими центрове на прогреса, колкото са и индивидите. Принципът на прогреса обаче във всяка своя форма — като любов към свободата или любов към усъвършенстването е антагонистичен спрямо властта на Традицията и поне предполага освобождаване от нейното бреме. Борбата между прогреса и традицията представлява най-важното нещо в историята на човечеството. Всъщност, по-голямата част от света не е имала история, поради абсолютния деспотизъм на Традицията. Такова е положението в целия Изток. Във всяко нещо там Традицията е най-висшата апелационна инстанция. Справедливостта и правото означават спазване на традицията. Никой не помисля да оспорва смисъла на традицията, освен някой главозамаян от властта владетел. И резултатът е налице. Тези народи сигурно някога са притежавали оригиналност. Отначало те са били толкова многобройни, не са били грамотни и не са владеели науките за живота. Постигнали са го по-късно сами и така са станали най-великите и най-могъщите народи в света. А какво представляват днес? Поданици или подчинени на племена, чиито предци са скитали из горите, когато техните собствени прадеди са имали разкошни палати и величествени храмове и при тях традицията все пак си е разделяла властта със свободата и прогреса. Изглежда, че един народ може да бъде прогресивен само в определен период от време и после спира. Кога спира? Когато загуби индивидуалността си. Ако подобна промяна настъпи сред европейските народи, тя ще се прояви по друг начин. Деспотизмът на традицията, който заплашва тези народи, не е точно застой. Той забранява необичайното, но не изключва промяната, стига всички да се променят заедно. Ние отхвърлихме строго определеното облекло на нашите прадеди. Всеки все пак трябва да се облича като другите, но модата може да се променя един-два пъти в годината. С други думи, когато има промяна, ние внимаваме тя да бъде заради самата промяна, а не заради идеята за красота или удобство. Защото същата идея за красота или удобство не може да завладее целия свят в един и същи момент, нито пък може едновременно да се отхвърли от всички в друг момент. Но ние сме и напредничави, и изменчиви, непрекъснато измисляме разни механични изобретения и ги използваме, докато не се измислят други, по-добри от

тях. Жадни сме за подобрения в политиката, образованието, дори в морала, макар че при последния идеята за усъвършенстване обикновено се свежда до убеждаване или принуждаване на другите да станат добри като нас самите. Ние не възразяваме срещу прогреса. Тъкмо обратното, ласкаем се, че сме най-прогресивният народ в света. Но воюваме срещу индивидуалността. Не сме далеч от мисълта, че ако бяхме станали еднакви, щяхме да направим чудеса. Ние забравяме, че разликата между двама души е първото нещо, което привлича вниманието и на двамата към собствените им недостатъци, към превъзходството на другия, както и към възможността чрез съчетаване на предимствата на двамата да се създаде нещо по-добро. Китай представлява един поучителен пример в това отношение: една нация с много талант и в някои отношения дори с мъдрост, благодарение на редкия шанс, че в един ранен период те са имали много добри традиции, създадени до голяма степен от хора, които и най-просветеният европеец трябва да признае за мъдреци и философи. Забележително е също така съвършенството на средствата, с които те са съумели да внушат максимално най-дълбоката си мъдрост в съзнанието на всеки член на общността и да направят така, щото онези, които са усвоили най-много от нея, да получат власт и високо положение. Очевидно хората, които са постигнали това, са открили тайната на човешката напредничавост и твърдо са могли да стоят начело на световното движение напред. Получило се е тъкмо обратното, обаче — китайците са изпаднали в застой, който продължава вече хиляди години и ако нещо в тях може да се подобри, то вероятно ще дойде от чужденци. Китайците безвъзвратно са постигнали нещо, върху което английските филантропи неуморно работят — а именно, всички са станали еднакви и всички се ръководят в мислите си и поведението си от едни и същи правила и принципи. Ето ги и плодовете. Съвременният режим на общественото мнение е в неорганизирана форма онова, което представляват китайските образователна и политическа системи в организирана форма. И ако индивидуалността не успее да се противопостави на този хомот, Европа ще стане втори Китай, независимо от благородното си минало и християнския си дух.

Какво е спасило Европа от подобна съдба досега? Какво е направило европейското семейство на народите една прогресираща, а

не инертна част на човечеството? Това не е някаква изключителност у тях, която, ако е налице, съществува като следствие, а не като причина. Става дума за едно забележително многообразие на характеристики и култури. Индивидите, класите, нациите тук са били много различни едни от други, прокарвали са най-различни пътища, всеки един от които води до нещо ценно. И въпреки че във всеки период онези, които са вървели по различни пътища, са проявявали нетърпимост един към друг и всеки е искал да накара другите да тръгнат по неговия път, опитите да се спре взаимно развитието им рядко са били трайно успешни и всеки от тях в някакъв момент е проявявал търпение и е вземал доброто, което другите са му предлагали. По моя преценка прогресивното и многостранно развитие на Европа изцяло се дължи на този плурализъм в избора на път. Но като че ли вече тя започва да губи власт над тази придобивка и решително напредва към китайския идеал за уеднаквяване на хората. В последния си важен труд г-н де Токвил^[10] отбелязва, че в днешно време французите си приличат много повече, отколкото дори в предишното поколение. Същата забележка ще важи в още по-голяма степен за англичаните. В един вече цитиран пасаж от Вилхелм фон Хумболт се изтъкват две неща като необходими условия за човешкото развитие, защото са необходими за създаване на различия между хората, а именно, свободата и разнообразието на обстоятелствата. Второто от тия условия непрекъснато намалява в нашата страна. Обстоятелствата, които заобикалят различните групи и индивиди и оформят характерите им, всеки ден стават все по-еднакви.

По-рано различните слоеве, квартали, различните занаяти и професии са живеели едва ли не в различни светове. Днес те в голяма степен живеят на едни и същи места, надеждите и страховете им са насочени към едни и същи обекти, имат едни и същи права и свободи и едни и същи начини да ги утвърждават. Въпреки че все още има големи разлики в статуса им, те са нищо в сравнение с разликите, които са изчезнали. Уподобяването продължава. Всички политически промени на епохата съдействат за това, защото целта им е да повдигнат ниското ниво и да понижат високото. Разширяването на образованието също помага за това, тъй като поставя хората под еднакви влияния и им дава достъп до един общ фонд от факти и отношения. Усъвършенстването на средствата за общуване съдейства за това — създават се лични контакти между обитателите на далечни краища и се

поддържа едно непрекъснато движение от място на място, една непрекъсната смяна на местожителството. Развитието на търговията и производството също помага на този процес, като все по-широко се разпространяват предимствата на охолния живот и най-високите цели и амбиции се превръщат в обекти на конкуренция. По този начин желанието за издигане в обществото вече не дава облик на една определена класа, а на всички класи. Има и една още по-могъща сила, която действа за уеднаквяването на хората и тя е окончателното установяване на господството на общественото мнение в Държавата. Това става у нас, както и в други свободни страни. Различните обществени върхове, които по-рано даваха възможност на някои хора, домогнали се до тях, да не се съобразяват с мнението на множеството, постепенно се изравняват; самата идея за съпротива срещу обществената воля, когато със сигурност се знае, че такава има, прогресивно изчезва от съзнанието на действащите политици. Поради това вече няма социална подкрепа за другомислието. Всяка самостоятелна власт в обществото, която сама се противопоставя на господството на множеството, има интерес да вземе под своя протекция възгледите и тенденциите, които са в разрез с обществените.

Съчетанието от всички тези причини образува една грамадна маса от влияния, враждебни на Индивидуалността и е трудно да се види как тя може да отстои позициите си. Ще трябва да се преодоляват големи трудности, освен ако по-интелигентната част на обществото не бъде накарана да я оцени — да разбере, че е хубаво да има различия, макар че някои няма да са за по-добро, а даже, както може да й се стори, ще са за по-лошо. Ако Индивидуалността трябва да защити позициите си, това трябва да стане сега, когато все още процесът на насилствено подобряване не е завършил. Съпротивата срещу посегателство може да бъде успешна само в ранните стадии. Искането всички хора да си приличат расте от това, с което се подхранва. Ако съпротивата се отложи за момента, когато животът ще бъде сведен почти до един хомогенен тип, всички отклонения от него ще се считат за безбожни, неморални, дори чудовищни и противоестествени. Хората бързо престават да възприемат разнообразието, когато за известен период от време са загубили навика да го виждат около себе си.

[8] Вилхелм фон Хумболт, Сферата и задълженията на управлението, 11–13. ↑

[9] Има нещо едновременно долно и ужасяващо в основанията, на базата на които в последните години всеки човек може да бъде обявен за юридически неспособен да управлява делата си. След смъртта му цялата собственост може да се използва за заплащане на разносните по съдебните спорове. Надничат се в най-дребните подробности от личния му живот и всички онова, което се отличава от абсолютната баналност според възприятията и описателните способности на най-нисшите от нисшите, се предоставя на съдебните заседатели като доказателство за ненормалност и то доста често успешно. Заседателите са само малко по-малко прости и невежи от свидетелите, а понякога са като тях, докато съдиите често съдействат за тяхното заблуждаване с онази своя необикновена липса на познание на човешката природа и на живота, която непрекъснато ни удивлява у английските юристи. Тези съдебни дела красноречиво говорят за чувствата и възгледите на простолюдието относно човешката свобода. Тъй като съдиите и съдебните заседатели ни най-малко не ценят индивидуалността и не изпитват капка уважение към правото на всеки да действа според преценките и склонностите си в области, незасягащи другите, те изобщо не могат да си представят, че един нормален човек ще поиска да има такава свобода. По-рано, когато се е препоръчвало атеистите да бъдат изгаряни на клада, милостиви люде са предлагали да ги затварят в лудници. Няма да е кой знае каква изненада, ако днес станем свидетели на подобен акт, чиито извършители ще си изръкопляскат, задето, вместо да преследват хора заради религиозните им убеждения, са избрали елин хуманен и християнски начин на разправа с тези клетници, като в себе си изпитват мълчаливо задоволство, че по този начин те са си получили заслуженото. ↑

[10] Алексис де Токвил (1805–1859) — френски политик и автор на политически трактати, сред които „За демокрацията в Америка“ (1835–1840) и „Старият режим и революцията“ (1856). ↑

ЗА ГРАНИЦИТЕ НА ВЛАСТТА НА ОБЩЕСТВОТО НАД ИНДИВИДА

Къде тогава е законната граница на суверенността на индивида? Откъде започва властта на обществото? Каква част от човешкия живот трябва да бъде отнесена към индивидуалността и какво към обществото?

И обществото, и индивидуалността ще получат полагаемия им се дял, ако им се даде онова, което най-много ги засяга. Индивидуалността трябва да вземе онази част от живота, която е обект главно на индивидуални интереси, а обществото — частта, която интересува главно обществото.

Макар че обществото не се основава на договор и не би имало никаква полза да се измисля договор, от който ще произтичат обществените задължения, всеки, който получава защита от обществото, му дължи нещо за тази облага, а и самият факт на живеене в общество задължава всички да спазват някаква линия на поведение спрямо другите. Това поведение се състои, първо, в незасягане на интересите или по-точно на някои интереси, които се смятат за права според юридическите норми или по силата на негласно споразумение. Второ, в поемане на дял (определен от някакъв справедлив принцип) от усилията и лишенията, свързани със защитата на обществото или неговите членове от вреди и посегателства. Обществото има право да наложи тези условия на всяка цена на онези, които не желаят да ги изпълнят. Обществото е в състояние да направи и още нещо. Деянията на индивида може да бъдат вредни за другите или да не допринасят за тяхното благополучие, без непременно да нарушават конституционните им права. Тогава нарушителят може да бъде справедливо наказан чрез общественото мнение, а не със силата на закона. В случай че някоя страна на поведението на един човек вреди на интересите на другите, тя попада под юрисдикцията на обществото и въпросът дали общото благо ще спечели или ще загуби от намесата остава открит за обсъждане. Този въпрос не съществува,

обаче, когато личното поведение не засяга ничии интереси освен на носителя си и не е необходимо да ги засяга, освен ако другите не искат това (става дума за пълнолетни индивиди с нормално развит разум). Във всички тези случаи трябва да има пълна свобода, правна и обществена, за извършване на действия и за понасяне на последствията им.

Би било голямо недоразумение да се допусне, че тази доктрина предполага егоистично безразличие, че според нея поведението на човешките същества не са свързани, че те не трябва да се интересуват от общото благополучие, освен в случаите, когато имат собствен интерес. Напротив, има голяма нужда да се увеличат безкористните усилия за постигане на добро за другите. Но безкористното доброжелателство може да си намери и други средства за убеждаване на хората в това кое е добро за тях не само бичове и камшици в буквалния и преносния смисъл. Аз съм последният човек, който би подценил качествата, които засягат единствено интересите на личността. Те са втори по важност, ако дори са втори, след общественото чувство. Предназначението на образованието е да развива и двете. Но дори и образованието си служи с убеждение и убеждаване, както и с принуда, а когато образователният период е отминал споменатите качества трябва да се възпитават само с убеждаване. Човешките същества са длъжни да си помагат, за да се научат да отличават по-доброто от по-лошото и да се поощряват в избора на първото вместо второто. Непрекъснато трябва взаимно да се подтикват да упражняват все по-упорито интелектуалните си способности, да насочват чувствата и стремежите си към мъдри, а не глупави, възвисяващи, а не опорочаващи обекти и размисли. Но никой човек или група хора няма право да каже на друг човек на зряла възраст, че не трябва да прави с живота си това, което той иска да направи по собствен избор. Той е най-заинтересованият от собственото си благо. Интересът на всеки друг, освен в случаите на голяма лична привързаност, е нищожен в сравнение с неговия собствен. Интересът, който обществото проявява към него като индивид, освен по отношение на неговото поведение спрямо другите, е минимален и само косвен. В същото време най-обикновеният мъж или жена притежават средства за познание на собствените си чувства и положение, неизмеримо превъзхождащи средствата на всеки друг. Намесата на

обществото за отхвърляне на преценките и стремежите на индивида за неща, които засягат единствено него, се основава на общи презумпции, които може да са напълно погрешни, но даже и да не са, в отделните случаи има голяма вероятност да се приложат погрешно от хора, толкова незапознати с конкретните обстоятелства, колкото и онези, които са само техни външни свидетели. В тази област на човешките дела Индивидуалността има голямо поле за действие. В поведението на хората едни спрямо други в повечето случаи е необходимо да се спазват общи правила, за да се знае какво може да се очаква. В личните работи на индивида обаче неговата спонтанност има право на свободна изява. Може да му се предложат различни съображения, за да подпомогнат преценката му, може да бъде подложен на увещания от другите, които само могат да подсилят собствената му воля, но в края на краищата той ще произнесе окончателната присъда. Всички грешки, които може да направи, като не се съобрази с чуждите съвети и предупреждения, пак ще са по-малки от злото, което ще му се причини, ако другите го принудят да приеме онова, което те смятат за негово добро.

Не искам да кажа, че чувствата, с които другите се отнасят към някого, не трябва да се влияят от качества, или липсата на качества, засягащи личното му благо. Това нито е възможно, нито е желателно. Ако един човек впечатлява с качества, които допринасят за собственото му благо, в този смисъл той буди заслужено възхищение, защото се е доближил до идеала за човешко съвършенство. Ако дълбоко му липсват тези качества, ще последва отношение, обратно на възхищението. Има една степен на глупост и една степен на нещо, което може да се нарече долнопробност или извратеност на вкуса (макар че изразът не е напълно сполучлив), която, макар и да не оправдава причиняването на вреда на нейния носител, неизбежно и заслужено го превръща в обект на антипатия, а в някои крайни случаи и на презрение — човек, който притежава солидна доза от противоположните качества, не може да не изпита подобни чувства. Без да причинява зло на другите, един човек може така да действа, че да ни принуди да го преценим и да го възприемем като глупак или като същество от по-нисш разред. И понеже една такава преценка и отношение са факт, който той би предпочел да избегне, ще му направим услуга, ако предварително го предупредим за това, както и за

всички неприятни последствия, на които той се излага. Щеше да бъде добре, ако това благородно задължение се изпълняваше с по-голяма охота, отколкото позволяват съвременните норми на учтивост и ако един човек можеше честно да каже на друг, че смята, че той греша, без това да се смята за лоши маниери или за самонадеяност. Ние също така имаме право по различни начини да действаме съобразно с неблагоприятното си мнение за някого, без да потискаме индивидуалността му, а като утвърждаваме собствената си индивидуалност. Например, не сме длъжни да търсим компанията му, имаме право да я отбягваме, но не демонстративно, защото имаме право да избираме хората, с които желаем да общуваме. Имаме също така право, а може би това е задължение, да предупредим другите за него, ако сме убедени, че неговият пример или приказки може да имат вредно действие върху хората, с които се свързва.

Можем да предпочетем други като обект на добрите си дела, насочвайки към него единствено онези, които биха му помогнали да се поправи. И така, по различни начини човек може да понесе много строги наказания от другите за недостатъци, които пряко засягат само него. Но той ще ги понесе само доколкото те са естествените и, така да се каже, спонтанни последствия от самите недостатъци, а не защото умишлено са му наложени заради самото наказание. Човек, който проявява безразсъдство, упоритост, самомнителност, който не може да живее умерено, поддава се на вредни страсти, преследва животински удоволствия, вместо да култивира ума и чувствата си — такъв човек трябва да очаква, че другите ще имат ниско мнение за него и няма да му засвидетелстват голяма доброжелателност. Той няма право да се оплаква от това, освен ако е заслужил благоразположението им заради някое добро обществено дело и по този начин има право да претендира за доброто им отношение, което не би трябвало да зависи от личните му слабости, засягащи единствено него самия.

Моята теза е, че единственото нещо, което човек трябва да понася, заради онези страни на поведението и характера си, засягащи собственото му благо и незасягащи интересите на другите в техните отношения с него са известни неприятности, непосредствено произтичащи от неодобрителната оценка на другите. Действията, причиняващи вреда на другите, изискват съвършено различно отношение. Посегателства върху чужди права, нанасяне на вреди и

загуби, които не са оправдани от собствените права, измама и двуличност в отношенията с другите, нечестно или користо използване на привилегии в техен ущърб, дори егоистично въздържане от защита на другите срещу посегателства — всички тези деяния напълно заслужават морално осъждане, а в по-сериозни случаи и морално възмездие и наказание. Не само самите деяния, но и наклонностите, които тласкат към тях, са също така неморални и заслужават неодобрение, което може да прерасне в отвращение. Жесток нрав, злобен и лош характер, завист — тази най-асоциална и отвратителна страст, притворство и неискреност, гневливост без особена причина, обидчивост, неотговаряща на повода, надменност, желанието за присвояване и на чуждите блага (гърците го наричат „плеонексия“), гордостта, която се храни от унижението на другите, егоцентризъмът, който поставя над всичко собствената особа и проблеми и решава всички спорни въпроси в своя полза — всички тези неща са морални пороци и от тях се получава лош и противен характер. За разлика от тях, недостатъците, свързани с интересите на личността, но незасягащи никого друг, за които говорихме преди, не са по същество неморални и колкото и да се задълбочават, те все пак не са пороци. Може да показват глупост, липса на лично достойнство и самоуважение, но те стават обект на морално осъждане само когато нарушават задълженията към другите, заради които индивидът е длъжен да се грижи за себе си. Задълженията към самите нас не са обществено задължителни, освен ако конкретните обстоятелства не ги направят и задължения към другите. Терминът „дълг към себе си“, когато означава нещо повече от благоразумие, включва самоуважение или саморазвитие. За никое от тези качества обаче човек не е отговорен пред ближните си, защото човечеството няма да спечели, ако той носи такава отговорност.

Разликата между загубата на престиж, която човек може да си причини поради недостатъчно благоразумие или чувство за лично достойнство и порицанието, което го очаква при нарушение на чуждите права, съвсем не е формална. Има огромна разлика в отношението и поведението ни към такъв човек, когато той ни подразни за неща, за които знаем, че имаме право да контролираме и такива, за които знаем, че не са наша работа. Ако той ни подразни, можем да изразим неодобрението си, можем да се отдръпнем от него,

както и от онова, което ни е подразнило, но това по никой начин не би трябвало да ни подтиква към действия, които биха му причинили неприятности. Ще си помислим, че той вече понася или ще понесе цялото наказание за грешката си. Ако си е объркал живота от неумение да си оправя работите, ние не би трябвало поради това да искаме съвсем да го съсипем. Вместо да искаме да го наказваме, би трябвало да се опитаме да облекчим наказанието му, като му покажем как може да избегне или преодолее злините, причинени от собственото му поведение. Можем да чувстваме съжаление към него, евентуално неприязън, но не бива да изпитваме яд или негодувание. Не бива да го третираме като враг на обществото. Най-лошото, което можем да си позволим да направим, е да го изоставим, ако сме решили да не се намесваме доброжелателно в нещата му, като проявяваме интерес или загриженост към тях. Съвсем друго е, когато той е нарушил правилата, осигуряващи защитата на другите поотделно или като цяло. Вредните последици от деянията му тогава засягат не него самия, а другите. И обществото, в качеството си на покровител на всички свои членове, е длъжно да реагира срещу него. Трябва да му причини страдание с явната цел да го накаже, и то сурово. В единия случай той е обвиняем в нашия съд и ние сме призовани не само да го осъдим, но и в някаква форма сами да изпълним присъдата си. В другия случай, не е наша работа да му причиняваме страдание, освен ако това стане случайно, когато сме проявили същата свобода в уреждането на собствените си дела, каквато сме приели и той да има по отношение на своите работи.

Мнозина няма да приемат изтъкнатата тук разлика между онази част от живота на човек, която засяга само него и частта, която засяга другите. Как така (някой може да попита) е възможно да има такава част от поведението на член на обществото, която да не е свързана с другите членове? Никой не е напълно изолиран. Невъзможно е човек непрекъснато и сериозно да си наврежда, без това да засегне поне най-близките му отношения с другите, а често и доста по-далечните. Ако нанесе вреда на собствеността си, например, той причинява щети на онези, които пряко или косвено са разчитали на нея, като по този начин той повече или по-малко намалява ресурсите на общността. Ако порази физическите или умствените си способности, с това той причинява зло не само на онези, чието щастие е зависело от него, но и прави себе си непригоден за службата, която дължи на ближните си, а

може би и обременява чувствата и добрината им. Ако подобно поведение се срещаше много често, то щеше да накърнява общото благо повече от всяко друго нарушение. Накрая, ако с пороците и глупостите си един човек не причинява пряка вреда на другите, той (може да се каже) все пак вреди с примера си и трябва да бъде принуден да се овладее заради онези, които могат да бъдат покварени или заблудени, като наблюдават или знаят за това негово поведение.

Но даже ако (бихме добавили) последиците от едно непристойно поведение се ограничат в рамките на самия безразсъден или порочен индивид, нима трябва обществото да остави непригодните на собствения им произвол? Ако е прието да се осигурява защита на децата и непълнолетните от самите тях, защо обществото да не е еднакво задължено да помага и на зрели хора, които по същия начин са неспособни да се контролират? Ако хазартът, пиянството, невъздържаността, леността или нечистоплътността вредят на щастието и на напредъка, също както повечето от деянията, забранени от закона, защо пита се пак законът не се опита, в разумна степен и с оглед на обществената полза, да ограничи и споменатите отклонения? И тъй като законът винаги е несъвършен, общественото мнение не може ли като допълнително средство да организира мощна полиция срещу тези пороци и да налага строги обществени наказания на онези, за които се знае, че ги практикуват? Тук не става дума (можем да кажем) за ограничаване на индивидуалността или за осуетяване на нови и оригинални житейски експерименти. Нещата, които трябва да се предотвратяват, са все неща, които от началото на света са били пробвани и отхвърляни и които опитът е показал, че не са полезни или подходящи за ничия индивидуалност. Необходимо е да мине някакъв период от време, да се натрупа опит, за да може една морална или интелектуална истина да се приеме за общовалидна. Сега е желателно просто да не се допуска поколения наред да пропадат в същата бездна, която е била фатална за предшествениците им.

Напълно съм съгласен, че вредата, която човек сам си нанася, може сериозно да засегне близките му, които са привързани към него и се интересуват от него, както, макар и в по-малка степен, и цялото общество. Когато с едно такова поведение човек наруши определени задължения към друг човек или група хора, неговият случай престава да принадлежи към категорията, при която мотивът е интересите на

личността и попада в категория, подлежаща на морално осъждане в истинския смисъл на думата. Например, ако някой не е в състояние да плати дълговете си поради пражосничество и невъздържание или след като е поел моралната отговорност да издържа семейство, по същите причини не може да го изхранва или да даде образование на децата си, той заслужава порицание и може да бъде основателно наказан. Но наказанието няма да е заради пражосничество, а заради неизпълнение на задълженията към семейството и кредиторите. Ако средствата, които е трябвало да бъдат отделени за тях, са били отклонени дори за най-мъдрата инвестиция, моралната вина щеше да бъде същата. Джордж Барнуел^[11] убива чичо си, за да осигури пари за любовницата си, но ако беше извършил престъплението, за да се захване успешно с търговия, пак щеше да отиде на бесилото. По същия начин в толкова честите случаи, когато хората причиняват страдание на семействата си поради лоши навици, те заслужават порицание заради неблагоприятността си и грубостта си. Но същото им се полага, ако си създадат навици, които не са непременно порочни, но са неприятни за обкръжаващите ги или засягат спокойствието на други хора по силата на лични отношения. Който не уважава интересите и чувствата на другите, без да е принуден да прави това от някакво безапелационно задължение или няма оправдание, че е проявил допустимо самолюбие, заслужава морално осъждане за тази слабост, но не заради причината му, нито заради грешките, отнасящи се лично до този човек, които косвено може да са довели до нея. По същия начин, когато някой единствено поради егоцентрично поведение се лиши от възможността да изпълни определено задължение към обществото, той носи отговорност за нарушение на обществените норми. Никой не бива да се наказва само защото е пиян, но един войник или полицай трябва да бъдат наказани, ако са пияни при изпълнение на служебните си задължения. С една дума, когато е налице някаква вреда или риск за нанасяне на вреда на отделната личност или на обществото, случаят престава да принадлежи към областта на свободата и се поставя в обсега на действие на морала и закона.

Що се отнася обаче до евентуалната или, да кажем, теоретичната вреда, която лицето причинява на обществото чрез поведение, което не нарушава някакво обществено задължение и не нанася осезаеми щети на определен индивид, освен на себе си, тогава обществото би

трябвало да понесе тази неприятност в името на човешката свобода. Когато зрели хора трябва да се наказват, защото не са се погрижили достатъчно добре за себе си, аз бих предпочел това да стане заради самите тях, а не под предлог, че обществото ги предпазва от увреждане на способностите им за принасяне на обществена полза, без да претендира, че има право да изисква такъв принос от тях. Но аз не мога да се съглася, че обществото няма възможности да помогне на по-слабите си членове да си изградят рационално поведение в рамките на нормалното и трябва да ги чака, докато извършат нещо безразсъдно и после да ги накаже морално или със силата на закона. Обществото е имало абсолютна власт над такива индивиди през всичките ранни етапи на съществуването им — през детството и юношеството, когато е могло да опита да ги приобщи към рационално поведение. Всяко поколение господства над образованието и житейските обстоятелства на следващото. Естествено, то не може да накара младите хора да станат съвършено мъдри и добри, защото на самото него за съжаление не достига доброта и мъдрост. Най-добронамерените му усилия невинаги са най-успешни, особено в конкретни случаи, но то е напълно в състояние да направи подрастващото поколение като цяло добро поне колкото себе си, а даже и малко по-добро. Ако обществото позволи на значителен брой свои членове да си останат деца, неспособни рационално да отчитат далечните мотиви на поведението си, то трябва да обвинява само себе си за последствията. То разполага с всички средства на образованието, с огромното влияние на общественото мнение върху индивидите, които нямат собствена преценка, подпомагано е от онези естествени наказания, които неизбежно се налагат върху членовете му, които са си навлекли неприязънта или презрението на околните. Тогава нека това общество да не претендира, че освен всичко споменато то се нуждае от още власт, за да командва и налага покорство в личните дела на индивидите, когато съобразно с всички принципи за справедливост и мъдрост решението все пак трябва да се вземе от онези, които ще понесат последствията. Използването на достойни средства за въздействие върху поведението се дискредитира и обърква най-много, когато заради целта се прибегва и до лоши средства. Ако някои от тези, върху които се упражнява принуда, за да станат по-въздържани или по-разумни, притежават частица от материала, от който се правят

енергичните и независими характери, те непременно ще възроптаят срещу това робство. Никой от тези люде няма никога да приеме, че другите имат право да контролират проявите му, така както биха го контролирали, ако той им причинеше вреда в техните дела. Тогава съпротивата срещу такова узурпиране на властта, както и демонстративните действия, противоположни на забраните, стават лесно символ на висок дух и смелост. Такава е била разюздаността по времето на Чарлс II^[12] като реакция на фанатичната морална нетърпимост на пуританите. Що се отнася до необходимостта обществото да се предпазва от лошия пример, който порочните и невъздържаните дават на другите, вярно е, че лошият пример може да има вредно действие, особено в случаите, когато причиняването на зло на другите остава безнаказано. Но тук говорим за поведение, което не причинява вреда на другите, а вреди в значителна степен на извършителя и аз не виждам как онези, които вярват, че е така, може да не се съгласят, че като цяло примерът е по-скоро полезен, отколкото вреден, тъй като ако покаже непристойно поведение, той също така показва и мъчителните и позорни последствия, които при всяко положение трябва да произтекат, стига това поведение да бъде подложено на справедлива критика.

Най-силният аргумент срещу намесата на обществото в строго личното поведение, обаче е, че съществува вероятност тази намеса да бъде погрешна и не където трябва. Но въпросите на обществения морал и обществените задължения, общественото мнение, т.е. мнението на мнозинството, макар и често погрешно, по-често е правилно. Това е така, защото при такива случаи мнозинството преценява само с оглед на собствените интереси, преценява начина, по който даден тип поведение би го засегнало, ако му се позволи да се прояви. Но мнението на същото това мнозинство, наложено като закон върху малцинството за неща, свързани с егоцентрично поведение, може да бъде и погрешно, и правилно, защото в такива случаи общественото мнение в най-добрия случай изразява мнението на някои хора за това какво е добро или лошо за други хора. Много често то не изразява даже и това, тъй като обществото се отнася с абсолютно безразличие към удобството или удоволствието на онези, чието поведение критикува, съобразявайки се единствено със собствените си предпочитания. Според мнозина всяко поведение, което не харесват и

което отхвърлят като гавра с чувствата им, им причинява вреда. Така един религиозен фанатик, когото са обвинили, че пренебрегва религиозните чувства на другите, дръзко отговорил, че те пренебрегват неговите чувства, упорито отстоявайки омразната си религия или верую. Но чувството на един човек към собствените му възгледи не е равноценно на чувствата на друг, който е обиден, че първият има такива възгледи. Разликата е като между желанието на крадец да открадне портфейл и желанието на собственика на портфейла да си го запази. Вкусвете на един човек са точно толкова лична негова работа, колкото и мненията му или портфейла му. Лесно е да си представим едно идеално общество, което дава свобода и възможност за избор на индивидите във всички по-неопределени области и изисква от тях само да се въздържат от поведение, което универсалният човешки опит е осъдил. Но има ли такова общество, което да е поставило граница за своята цензура? Кой се занимава с универсалния опит? Когато се намесва в личното поведение, обществото мисли само за чудовищността на различното мислене и различното действие и девет десети от всички моралисти и теоретици неприкрито представят тази мярка като повеля на религията и философията. Те учат, че нещата са справедливи, защото са справедливи, защото ние така ги усещаме. Казват ни сами да вникваме с ума и сърцето си и да извличаме норми на поведение, задължителни за нас самите и за другите. Какво друго може да направи горкото общество, освен да прилага тези указания и да се опитва да наложи собствените си лични понятия за добро и зло, щом вътре в него има все пак някакво общо съгласие за тях, като задължителни за целия свят?

Злината, за която говоря тук, не е само на теория и може би от мен се очаква да дам конкретни примери, за това как днешното общество в Англия неправилно придава на собствените си предпочитания характер на морални закони. Аз не пиша есе върху отклоненията от съществуващата морална нагласа. Това е много сериозен въпрос и не може да се разглежда между другото и чрез илюстрации. Разбира се, нужни са примери, за да се покаже, че принципът, който поддържам, е от голяма практическа важност и че аз не се опитвам да издигам бариера срещу въображаеми злини. Лесно може да се покаже, и то с изобилни примери, че една от най-разпространените човешки склонности е склонността да се разширява

обсега на действие на това, което бихме могли да наречем морална полиция, докато тя посегне и на най-очевидно законните свободи на личността.

Като първи пример да разгледаме антипатията, която хората изпитват само защото някои имат различни религиозни убеждения и не изпълняват някои религиозни правила, особено свързаните с въздържание. Ще дам един твърде обикновен пример. Едва ли има нещо в християнското учение или обреди, което да разпалва повече омразата на мюсюлманите от факта, че се яде свинско месо. Малко са нещата, които така отвращават християните и европейците, както този начин за задоволяване на глада се възприема от мюсюлманите. На първо място става дума за нарушение на тяхната религия, но това не е достатъчна причина за степента или вида на отвращението им, защото виното също е забранено от религията им и според мюсюлманите да се пие вино е лошо, но не чак отвратително. Обратно, отвращението им към месото на „нечистото животно“ е от особено естество, подобно на инстинктивната антипатия, която идеята за нечистотата, когато дълбоко залегне в чувствата, винаги предизвиква дори у хората с не дотам чистоплътни навици. Забележителен пример в това отношение е изключително острото чувство на индуистите към религиозната нечистота. Да допуснем сега, че в един народ, където мюсюлманите са мнозинство, това мнозинство настоява да не се яде свинско в цялата страна. Това не би било нещо ново в мюсюлманските страни. Ще бъде ли то законно упражняване на моралната власт на общественото мнение? Ако не, защо не? За едно такова общество въпросният обичай ще бъде наистина противен. Освен това, хората наистина вярват, че той е забранен и ненавиждан от самия Бог. Забраната не може да се критикува като проява на религиозно преследване. Тя може да е религиозна по произход, но не е насочена срещу някаква религия, тъй като никоя религия не задължава вярващите в нея да ядат свинско месо. Единственото защитимо основание за отхвърляне на забраната е, че обществото няма право да се намесва в личните егоцентрични вкусове и занимания на индивида.

Да се приближим сега малко към нашата територия. Мнозинството испанци са убедени, че Бог може да се почита единствено според предписанията на римокатолическата църква и всичко останало е проява на голяма безбожност и в най-висша степен

представява обида на самото божество. Никаква друга религия не е законна на испанска територия. Народите в Южна Европа смятат семейните духовници не само за безбожни, но и противни, покварени и неблагоприлични. Какво мислят протестантите за тези напълно искрени чувства и за опитите те да бъдат наложени срещу некатолиците? Да, ако хората имат основание взаимно да посягат на свободата си в неща, които не засягат интересите на другите, по силата на какъв принцип може обосновано да се изключат подобни случаи? Или пък, кой може да обвини хората, че искат да забранят нещо, което считат за скандално в очите на Бога и човека? Най-убедителните доводи в полза на забраната на нещо, което се възприема като лична проява на неморалност, са доводите за забрана на подобни действия от гледната точка на онези, които ги смятат за безбожие. И ако не искаме да възприемем логиката на гонители, заявявайки, че ще преследваме другите, защото се чувстваме прави, но че те не трябва да ни преследват, защото не са прави, не бива да се поддадем на един принцип, който ако бъде приложен спрямо нас самите, би предизвикал у нас силно негодувание като крещяща несправедливост.

Горните примери може да се оспорят, макар и неоснователно, като извлечени от невъзможни за нас ситуации.

Действително, Англия не е страна, където е възможно да се наложат забрани за консумиране на различни видове меса, да се посяга на правото на вероизповедание или да се налагат ограничения за сключване на брак на религиозна основа. Следващият пример се отнася до посегателство на свободите, което все още съществува като заплаха у нас. Навсякъде, където пуританите са били достатъчно силни, както в Нова Англия или във Великобритания по време на Републиката на Кромвел, те винаги са се опитвали, при това доста успешно, да ограничат всички обществени и почти всички лични развлечения, особено музиката, танците, игрите и всякакви други сбирки с развлекателна цел, както и театъра. У нас все още има големи групи хора, които, изхождайки от моралните и религиозните си представи, осъждат тези забавления. Те принадлежат главно към средната класа и тъй като тя е господстваща сила в сегашната социална и политическа обстановка в Кралството, напълно е възможно люде с подобни настроения в някакъв момент да представляват мнозинство в Парламента. Дали на останалата част от обществото ще

й е приятно забавленията, които ще й бъдат разрешавани, да се определят от религиозните и морални норми на строгите калвинисти и методисти? Те по-скоро ще поискат, при това със значителна доза безапелационност, тези натрапчиво набожни членове на обществото да си гледат работата. Точно това трябва да се каже на всяко управление и на всяко общество, които си присвояват правото да забраняват развлечения и удоволствия, смятани от самите тях за неморални. Но ако принципът, на който се базира тази претенция, бъде приет, няма основание да се оспорва неговото практическо прилагане по волята на мнозинството или друга господстваща сила в страната, като всички трябва да са готови да се приобщят към идеята за християнска общност, както са я разбирали първите заселници в Нова Англия, за да може една религиозна вяра подобна на тяхната да се възроди, както често е ставало с други западащи религии.

Да си представим сега една друга възможност, която е по-вероятна от тази, която разгледахме по-горе. В съвременния свят съществува явна тенденция към демократично устройство на обществото със или без съответните демократични политически институции. Твърди се, че в страната, където тази тенденция най-пълно е осъществена, където и обществото, и управлението са най-демократични, а именно в Съединените щати, настроенятия на мнозинството, за което е неприятна всяка проява на бляскав и разточителен живот, недостъпен за самото него, действат като ефективен ограничителен закон и в много части на страната един човек с големи доходи трудно може да ги изразходва, без да предизвика всеобщо неодобрение. Макар че такива твърдения безспорно са доста преувеличено представяне на фактите, нещата, за които се отнасят са не само възможни и мислими, но и вероятно са резултат от демократични настроения, примесени с идеята, че обществото има право на вето върху начина, по който индивидите могат да изразходват доходите си. Ако предположим по-нататък, че за това е спомогнало и разпространението на социалистическите идеи, естествено е, че в очите на мнозинството е омразно да притежаваш повече от едно съвсем малко количество собственост или да имаш доходи, получени не чрез физически труд. Подобни възгледи вече са доста разпространени сред занаятчийското съсловие и тормозят онези, които се влияят от мисленето главно на това съсловие, а именно

неговите собствени членове. Известно е, че лошите работници, които съставляват мнозинството в много клонове на индустрията, са убедени, че лошите работници трябва да получават колкото добрите и на никого не трябва да се разрешава да печели повече благодарение на способностите си или трудолюбието си, като работи допълнително на парче или другояче, отколкото другите, които не притежават такива качества и възможности. Те даже използват морална полиция, която често прибегва до физическа сила, за да не позволи на добрите работници да получат, а на работодателите да заплатят по-голямо възнаграждение за извършена по-полезна работа. Ако обществото има някакви пълномощия да се разпорежда с личните дела на хората, тогава би имало основание и непосредственото „местно“ общество да не бъде обвинявано, че упражнява власт върху личното поведение на индивида, тъй както обществото като цяло упражнява власт върху всички останали.

Не е нужно обаче да се занимаваме с хипотетични случаи, защото днес наистина се извършват груби посегателства върху свободата на личния живот и още по-груби заплашват да се случат с доста голяма вероятност за успех. Освен това се разпространяват възгледи, утвърждаващи правото на обществото не само да забранява със закон всичко, което то счита за вредно, но и за да го постави под контрол забранява всякакви други неща, които са приети от него за невинни.

Под предлог, че се води борба с пиянството, на населението на една английска колония и на половината жители на Съединените щати е било забранено със закон да използват всякакви ферментирани напитки освен с медицинска цел, тъй като забраната на тяхната продажба е всъщност забрана на използването им. Въпреки че трудностите, възникнали при прилагането на този закон, налагат отменянето му в някои от щатите, където е бил приет, включително и в щата Мейн, от който произлиза името му, започва агитация, поддържана с ентузиазъм от много известни филантропи, за прокарване на подобен закон и в Англия. Сдружението или „Съюзът“, както се нарича, създаден за целта, вече си спечели печална известност във връзка с публикуването на кореспонденцията между неговия секретар и един от малцина английски общественици, според които възгледите на един политик трябва да почиват върху принципи. Делът

на лорд Станли в тази кореспонденция е предвиден да подсили надеждите, вече възложени му от онези, които знаят колко редки са качествата, показани от него в някои от публичните му изяви. Органът на Съюза, който „осъжда решително приемането на всеки принцип, който може да се изопачи само и само да се оправдае фанатизмът и гоненията“, си поставя за цел да посочи „широката и непроходима бариера“, разделяща такива принципи от принципите на Съюза. „Всички въпроси, отнасящи се до мисълта, възгледите, съвестта“, казва той, „според мен са извън обсега на законодателството. Онези въпроси, които общественото поведение, привички, отношения са единствено подвластни на усмотрението на Държавата, не на индивида и според мен те са в обсега на законите.“ Нищо не се споменава за една трета група, различна от горните две, а именно, действията и навиците, които не са социални, а индивидуални. Именно към тази група принадлежи пиенето на ферментирани напитки. Продажбата на алкохол обаче е търговия, а търговията е обществена дейност. Нарушението, за което става дума, е не върху правата на продавача, а върху тези на купувача и консуматора. По-добре държавата да му забрани да пие вино, отколкото УМИШЛЕНО да направи невъзможно той да се сдобие с него. Секретарят обаче казва: „като гражданин аз предявявам претенция за правото да прилагам закона винаги когато моите социални права се нарушават от социалния акт на някой друг.“ Да видим сега какво е определението на тези „социални права“. „Ако има нещо, което нарушава социалните ми права, то това бездруго е търговията с алкохол. Тя разрушава основното ми право на сигурност, като непрестанно създава и стимулира обществен безпорядък. Тя нарушава правото ми на равенство, като извлича печалба от създаването на нищета, заради която аз съм принуден да плащам данъци. Тя пречи на правото ми на свободно морално и интелектуално развитие, като изпълва живота ми с опасности и отслабва и деморализира обществото, от което аз имам право да изисквам взаимна помощ и общуване“. Това е теория за „социалните права“, каквато досега едва ли е била изразявана с такава яснота и тя се свежда до това, че всеки индивид има абсолютно социално право, според което всеки друг индивид трябва да действа във всяко нещо точно както подобава и онзи, който не се прояви достатъчно добре и в най-дребната подробност, нарушава социалното ми право и ми дава

основание да поискам от законодателството да премахне повода за моето оплакване. Такъв чудовищен принцип е далеч по-опасен от кое да е еднократно посегателство на свободата. Той оправдава всяко нарушение на свободата и не признава никакво право на свобода, освен може би правото тайно да споделяш някакви възгледи, но никога да не можеш да ги разкриеш, защото в момента, когато някакъв възглед, който аз смятам за вреден излезе от нечия уста, той нарушава „социалните права“, които Съюзът ми признава. Този принцип приема, че човечеството има законен интерес всеки да постигне морално, интелектуално и дори физическо съвършенство, но това съвършенство се определя от всеки отделен ищец според собствените му мерки. Друг важен пример за неправомерна намеса в законната свобода на индивида, която съществува не под формата на заплаха, а отдавна победоносно е влязла в сила, е неделният закон. Няма съмнение, че почивката един ден в седмицата, стига житейските нужди да позволяват, е един много благотворен обичай, който не е задължителен по религиозни причини за никого, освен за евреите. Доколкото тази традиция не може да се спазва без общото съгласие на работещите класи, защото ако някои продължат да работят, те може да наложат същата необходимост и на други, допустимо и справедливо е в този случай законът да гарантира на всекиго, че другите също ще спазват обичая, като прекрати по-значителна икономическа дейност в един определен ден. Това основание, обаче, произтичащо от пряката заинтересованост на хората традицията да се спазва от всеки отделен човек, не се отнася до лично избрани занимания за прекарване на свободното време, а още по-малко за законови ограничения на забавленията. Вярно е, че забавленията на някои са ежедневната работа на други, но за удоволствията и най-вече за полезните развлечения на мнозина, си струва неколцина други да работят, при условие че работата е свободно избрана и може свободно да се прекрати. Работещите имат пълно основание да си мислят, че ако всички работеха в неделя, за седем дни работа щяха да получат надници за шест, но доколкото повечето дейности се прекратяват, малкият брой хора, които остават да работят за удоволствията на другите получават пропорционално увеличение на доходите си. Разбира се, те не са длъжни да вършат тези дейности, ако предпочитат почивката пред възнаграждението. Може да се намери и друго

разрешение, а именно, като за тези групи хора се определи друг почивен ден. И така, единственото основание в полза на ограниченията на неделните забавления е това, че от религиозна гледна точка те са неморални — един мотив за законодателство, срещу който трябва най-сериозно да се протестира. *Reogum injuriae Diis curae* (Неправдите на боговете са грижа на боговете — лат.) Остава да се докаже, че обществото или всеки от неговите служители изпълнява повеля свише да наказва всяко предполагаемо нарушение срещу Всемогъщия, което може да не е зло спрямо ближните. Идеята, че дълг на всеки е другият да бъде религиозен е основата на всички религиозни гонения досега и ако тя се възприеме, те ще бъдат напълно оправдани. Макар че чувството, което избликва при непрекъснатите опити да се спре пътуването по железниците или да се затворят музеите в неделя не съдържа жестокостта на старите гонители, душевната нагласа е фактически същата. Това е една решимост да не се толерират другите при вършенето на неща, позволени от религията им, защото тези неща не са разрешени от религията на гонителя. Това е едно убеждение, че бог не само ненавижда действието на заблудения, но ще търси от нас отговорност, задето сме го оставили на мира.

Не мога да се въздържа да не добавя към тези примери за пренебрегване на човешката свобода и езика на недвусмисленото преследване, който пресата в нашата страна бълва всеки път, когато трябва да обърне внимание на забележителното явление, наречено мормонство. Много може да се говори за изненадващия и поучителен факт, че едно предполагаемо ново откровение и една религия, която се основава на него е и плод на явно мошеничество, което не може да разчита дори на някакъв престиж, поради изключителни качества на своя основател, стават обект на вярата на стотици хиляди хора и поставят основите на една общност и то в епохата на вестниците, железниците и електрическият телеграф. Това, което ни занимава в случая е, че тази религия, подобно на други и по-добри религии, има своите мъченици: нейният пророк и основател е бил убит от тълпата за учението си, други негови сподвижници също са загинали от същото стихийно насилие. Те са били насилствено изгонени от родните им места и сега мнозина граждани на тази страна открито заявяват, че е уместно (но не дотам удобно) да се изпрати експедиция срещу тях в онова затънтено и самотно кътче^[13] посред пустинята, където са се

заселили, и със сила да ги принудят да възприемат мисленето на другите. Най-предизвикателният елемент от мормонската доктрина, който ражда антипатия, надделяваща над обичайните задръжки на религиозната търпимост, е приемането на полигамията. Тя се разрешава на мюсюлмани, индуисти и китайци, но когато се практикува от говорещи английски език, които заявяват, че са някакъв вид християни, това предизвиква неудържима враждебност. Едва ли има човек, който по-дълбоко от мен да отхвърля мормонската институция и по други причини, но и защото не само, че не поддържа принципа на свободата, но и представлява пряко нарушение на този принцип, като оковава във вериги едната половина на обществото и освобождава другата от задълженията ѝ към първата. Трябва, разбира се, да се има предвид, че за жените, които могат да се считат за потърпевши, тези отношения са точно толкова доброволни за участващите в тях, колкото и при други форми на брачната институция. Колкото и чуден да изглежда този факт, той има своето обяснение в най-разпространените идеи и обичаи в света. Те карат жените да смятат брака за най-необходимото нещо и обясняват защо много жени ще предпочетат да бъдат една от няколко съпруги, вместо изобщо да не бъдат съпруги. В другите страни няма нужда подобни съюзи да се признават официално или пък да се обявяват извън закона хора, които имат мормонски възгледи. Когато обаче разномислещите са понесли враждебното отношение на другите повече, отколкото е справедливо да се иска от тях, напуснали са страните, където тяхното учение е било неприемливо и са се установили в далечен край на света, населявайки го за първи път, трудно е да се разбере на основата на какви принципи, ако не на принципите на тиранията, на тези хора трябва да се пречи да живеят там по каквито си искат закони, при условие че не извършват агресия спрямо други страни и дават пълна свобода на избор на всички, които не приемат техния начин на живот. Един съвременен автор, в известен смисъл доста изтъкнат, предлага не кръстоносен поход, а поход на цивилизацията срещу тази полигамна общност, който да сложи край на тази според него крачка назад в човешкия прогрес. И аз мисля така, но не смятам, че някое общество има право насилствено да кара друго да се цивилизова. Доколкото засегнатите от лошите закони не искат помощ от други общества, не мога да приема, че други хора, които нямат никаква връзка с тях,

трябва да се намесват и да искат да сложат край на едно състояние на нещата, което е приемливо за всички пряко заинтересовани от него, защото то може да е скандално за хора, живеещи на хиляди мили далеч, които нямат нищо общо с него. Нека ако искат да изпратят мисионери да проповядват срещу нещо, нека с честни средства (запушването на устата на учителите не е такова средство) да се противопоставят на разпространението на подобни учения сред собствените си народи. Ако цивилизацията е победила варварството, което някога владяло света, не може да се твърди, че ни е страх да не би варварството, след като е победено, пак да се възроди и да погълне цивилизацията. Цивилизация, която така лесно може да се поддаде на победения си враг, трябва да е толкова дегенерирала, че нито нейните учители и свещеници, нито който и да било друг, могат или ще се захванат да я защитават. Ако това наистина е така, колкото по-бързо тази цивилизация получи предизвестие за напускане, толкова по-добре, защото оттук нататък тя ще върви от зле към все по-зле, докато накрая бъде унищожена и отново възродена (както Западната Римска империя) от енергични варвари.

[11] Джордж Барнуел — герой от трагедията „Лондонският търговец“ (1731) от Джордж Лило (1693–1739). ↑

[12] Чарлз II (1630–1685) — крал на Англия, Шотландия и Ирландия (1660–1685) след Реставрацията на английската монархия. ↑

[13] Става дума за щата Юта в западната част на САЩ, където мормоните се заселили през 1847 г. ↑

ПРИЛОЖЕНИЯ

Принципите, застъпени на тези страници, трябва да се възприемат по-общо като основа за обсъждане на подробности и едва тогава може да се очаква успешното им прилагане в различните области на управлението и морала. Няколкото бележки, които смятам да направя по въпроса за подробностите, имат за цел по-скоро да илюстрират принципите, отколкото да ги проследяват докрай до съответните им следствия. Тук предлагам не толкова приложения, колкото отделни примери за приложение, които може да помогнат за изясняване на смисъла и границите на два принципа, които заедно съставят цялостната постановка на този опит, както и за намиране на баланса между тях, особено в случаи, където е трудно да се каже кой е приложим.

Първият принцип е, че индивидът не е отговорен пред обществото за действията си, доколкото тези действия засягат единствено него и никого друг. Единствените мерки, чрез които обществото може оправдано да изрази неприязънта или неодобрението си към нечие поведение са съветите, напътствията, убеждаването или пък отбягването на съответния индивид от другите, ако те сметнат, че това е необходимо за собствено добро. Вторият принцип е, че за действия, които са в ущърб на интересите на другите, индивидът носи отговорност и може да му бъде наложено обществено или съдебно наказание, ако обществото реши, че едното или другото е необходимо за собствената му защита.

На първо място, не трябва в никакъв случай да се допуска, че тъй като накърняването на чуждите интереси или вероятността за това единствено може да оправдае намесата на обществото, такава намеса е винаги оправдана. В много случаи индивидът, преследвайки някаква справедлива цел, по необходимост и отгук справедливо причинява страдание или загуби на другите или осуетява постигането на някакво благо, което те с основание са се надявали да добият. Такъв сблъсък на междуличностни интереси често произтича от лоши обществени

институции, но той е неизбежен, докато тези институции съществуват, а в някои случаи ще бъде неизбежен при всякакви институции. Който преуспее в много търсена професия или спечели състезание при голяма конкуренция, който бъде предпочетен пред друг в стремежа към някаква цел, еднакво желана и от двамата, той жъне успехи за сметка на другите, за сметка на техните напразни усилия и разочарование. Единодушно е мнението, обаче, че в интерес на всички е по-добре хората да преследват целите си, без да се съобразяват с тази последица. С други думи, обществото не признава нито морално, нито юридически правото на разочарования съперник, правото да бъде защитен срещу подобен род страдание. То се чувства задължено да се намеси само когато за постигане на успеха са използвани средства, непозволени от гледна точка на общите интереси, а именно, измама, коварство или сила.

Както вече се спомена, търговията е социална дейност. Който предприеме продажбата на някакви стоки, по някакъв начин засяга интересите на други хора и на обществото като цяло. Затова по принцип поведението му попада под юрисдикцията на обществото. Ето защо по-рано се е смятало, че за всички по-важни случаи държавата е задължена да определя цените и да регулира производствените процеси. Но сега вече се признава и то след дълга борба, че ниската цена и доброто качество на стоките се осигуряват най-ефективно, когато продавачите и купувачите имат пълна свобода, като единственият контрол е свободата на всички купувачи да се снабдяват откъдето те искат. Това се нарича доктрина за свободната търговия, която се основава на принципи, които са различни, макар и еднакво солидни, от принципа за личната свобода, изложен тук. Ограниченията върху търговията или производството с цел търговия, са наистина ограничения, а ограничението само по себе си е вече злина. В случая обаче тези ограничения засягат само онази част от поведението, която обществото е в правото си да ограничава и са лоши единствено защото всъщност не дават желаните резултати. Тъй като принципът на личната свобода не участва в доктрините за свободната търговия, той не се включва и в повечето въпроси, възникващи във връзка с границите на тази доктрина. Например, какви са допустимите граници на общественения контрол върху фалшифициране на състава на някои продукти? До каква степен трябва да се налагат санитарно-

хигиенни мерки върху работодателите за защита на работниците, заети с опасен труд? Такива въпроси са свързани със свободата, доколкото да се оставят хората на мира е винаги по-добре, *caeteris paribus* (при равни други условия — лат.), отколкото да се контролират. Неоспоримо е също така, обаче, че за тези цели те могат законно да се контролират. От друга страна, има въпроси, отнасящи се до намесата в търговията, които по същество са въпроси на свободата, например, вече споменатият закон на Мейн за сухия режим, забраната на внос на опиати в Китай, ограничаването на продажбата на острови — с една дума, всички случаи, където целта на намесата е да се изключи или затрудни снабдяването с определена стока. Тези намеси будят възмущение не като посегателства върху свободата на производителя или продавача, а върху тази на купувача.

Единият от примерите, а именно, продажбата на отрови, поражда нов въпрос — за границите на така наречените функции на полицията: до каква степен може да се посегне на свободата в борбата срещу престъпността или при прилагане на мерки за безопасност? Една от неоспоримите функции на държавата е да взема мерки за предотвратяване на престъпленията, както и да ги разкрива и наказва, след като са извършени. С превантивната функция на държавата обаче може много повече да се злоупотребява във вреда на свободата, отколкото с наказателната: почти всеки аспект на законната свобода на действие на една личност може да се представи, и то основателно, като създаваща възможности за правонарушения. Независимо от това, ако някой орган на обществената власт или даже частно лице, забележи у някого очевидно намерение да извърши престъпление, те не са длъжни да го изчакат, докато извърши деянието, а могат да се намесят и да го предотвратят. Ако отрови се купуваха или използваха само за извършване на убийства, би било правилно да се забрани производството и продажбата им. Но те може да са необходими както за безопасни, така и за полезни цели, така че всички наложени ограничения ще засегнат и двата вида приложение. По-нататък, едно от задълженията на обществената власт е да предпазва обществото от злополуки. Ако обществен служител или някой друг види човек, който се опитва да мине по мост, за който се знае, че е опасен, но няма време да го предупреди, той може да го хване и да го върне обратно, без това да представлява посегателство върху личната му свобода. Свободата

значи човек да прави това, което иска, а този човек не иска да падне в реката. Въпреки това, когато няма абсолютна сигурност, а само опасност от беда, единствено индивидът може да прецени основателността на мотива, който би го подтикнал да поеме риск. Затова (освен ако не става дума за дете или човек, който блънува или се намира в състояние на силна възбуда или вътрешна вглъбеност, която му пречи да разсъждава нормално) според мен той трябва само да бъде предупреден за опасността, но не насилствено да му бъде попречено да се изложи на нея. Подобни съображения, ако се приложат към въпроса за продажбата на отрови, може да ни помогнат да решим кои от възможните начини за контрол противоречат или не противоречат на принципа. Една мярка, например, като поставянето на етикет с надпис, който изразява опасния характер на лекарството, може да се приложи, без това да нарушава свободата. Купувачът не може да не иска да знае, че това, което притежава, има отровни свойства. Ако обаче винаги се изисква рецепта от лекар, това може да направи невъзможно и във всеки случай скъпо снабдяването с продукта за законни цели. Според мен единственият начин да се отстранят трудностите свързани с престъпления, извършени по този начин, без някакво значително посегателство върху свободата на онези, които искат да се сдобият с отровното вещество за други цели, е да се осигурят „предварителни доказателства“, както сполучливо ги нарича Бентам.^[14] Тази клауза е известна на всеки, който се занимава със сключване на договори. Обичайна и целесъобразна практика е при сключване на договори законът да изисква като условие за влизането им в сила изпълнението на известни формалности, като например, полагане на подписи, удостоверения на свидетели и други подобни, за да може, в случай на спор, да има доказателства, че договорът наистина е бил сключен и че всичко е било според закона. Целта е да се попречи на сключването на фалшиви договори или сключване на договори при обстоятелства, които, ако станат известни, могат да ги анулират. Подобни мерки може да се въведат и при продажбата на стоки, които да се използват като средство за извършване на престъпление. Например, продавачът може да се задължи да вписва точния час на покупката, името и адреса на купувача, точното количество и качество на продадения продукт, да попита за целта, за която ще се използва и да записва отговора на купувача. Когато няма

лекарска рецепта, може да се изисква присъствието на трето лице, което да изтъкне този факт на купувача, в случай че впоследствие се породи основание за съмнение, че продуктът е бил използван с престъпна цел. Такива разпоредби не биха представлявали голяма пречка за сдобиване със съответния продукт, но биха попречили сериозно на непозволената му употреба.

Правото, дадено на обществото да предотвратява престъпления срещу себе си чрез предпазни мерки, очевидно предполага ограничения на принципа, че намесата в лошото поведение на индивида, засягащо единствено личните му интереси, не може да бъде част от действията за предпазване и наказване на престъпността. Пиянството, например, при обикновени случаи не влиза в обсега на юридическата намеса. Но според мен е напълно законно да се наложи специално съдебно ограничение върху онзи, който е бил осъждан за извършване на насилствен акт под влияние на алкохол. Ако впоследствие отново е бил видян в пияно състояние, трябва да му се наложи наказание; ако пък в това състояние той направи ново нарушение, наказанието, полагащо му се за него, трябва да бъде по-сурово. Напиването, което прави някого агресивен към другите, е престъпление срещу тях. По-нататък, бездействието, освен в случаите, когато лицето получава помощ от обществото или когато се касае за нарушаване на договор, може да бъде обект на съдебно наказание единствено като проява на тирания. Но, ако поради леност или друга отстранима причина човек не изпълнява законните си задължения към другите, като например, задължението да издържа децата си, натискът върху него да изпълни задълженията си чрез принудителен труд, при липса на други средства няма да е тирания.

И така, има много деяния, които пряко вредят единствено на самите извършители и затова не трябва да се забраняват от закона. Ако обаче се вършат в обществото, те нарушават приличието и така преминават в категорията на нарушенията срещу другите, затова с основание трябва да се забраняват. От този вид са нарушенията срещу благоприличието. С тях няма да се занимаваме, още повече че те само косвено се отнасят до нашата тема, тъй като възражението срещу публичността е еднакво силно при много действия, които нито сами по себе си са осъдителни, нито трябва да се считат за такива.

Има един друг въпрос, който очаква отговор, съзвучен с принципите, които изложихме тук. Когато става дума за лични прояви, които се смятат за осъдителни, но които с оглед на личната свобода не могат да бъдат предотвратени или наказани от обществото, тъй като произтичащите от тях злини засягат единствено извършителя, могат ли други хора да съветват или да подтикват извършителя да направи това, което той е свободен да прави? Това е доста труден въпрос. Случаят, при който един човек настоятелно иска от друг да извърши нещо, не е точно от категорията на прояви, засягащи единствено индивида. Съветването и подстрекаването към действие е социален акт и затова, подобно на останалите действия, засягащи другите, може да попадне в обсега на обществения контрол. Но ако помислим по-внимателно, първото ни впечатление може да се промени, защото можем да покажем, че дори случаят да не попада точно в сферата на определението за личната свобода, основанията, на които почива принципът на личната свобода, са приложими и към него. Ако на хората се позволи да действат по собствено усмотрение и риск в области, които засягат само тях, те трябва да бъдат еднакво свободни да се съветват помежду си за това как най-добре да постъпят, да разменят мнения и да дават и получават идеи. Ако нещо е разрешено да се прави, трябва да е разрешено то да бъде препоръчвано да се прави. Положението става съмнително само когато подстрекателят получава лична облага от съвета си, когато той започва редовно да се занимава с това с цел прехрана или финансово облагодетелстване и да разпространява идеи, смятани за вредни от обществото и държавата. Тогава пък прибавя ново усложнение: съществуването на групи хора, чиито интереси са противоположни на общественото благо и чиито начин на живот се основава на противодействие на това благо. Оправдана ли е намеса в такива случаи? Например, развратът и хазартът трябва да се толерират, но бива ли човек да е свободен да бъде сводник или да има игрален дом? Този случай стои точно на границата между два принципа и не става ясно веднага към кой от тях принадлежи. Има доводи и от двете страни. В полза на търпимостта може да се каже, че практикуването на нещо като професия и извличането на печалба или средства за прехрана от него не го правят престъпно, ако в други случаи е допустимо; че деянието трябва да бъде или изцяло позволено, или изцяло забранено; че ако принципите, които

защитавахме дотук са верни, обществото именно като общество, няма право да решава, че нещо е вредно, ако то засяга единствено индивида; най-много, което може да направи, е да се опита да го разубеди, но отделният човек трябва да бъде точно толкова свободен да убеждава, колкото друг трябва да бъде свободен да разубеждава. На това може да се възрази, че макар обществото или държавата да нямат основание авторитетно да решават с цел наказание или репресия, че някакво поведение, засягащо само интересите на индивида, е добро или лошо, те са напълно оправдани, ако допуснат, в случай че го сметнат за лошо, че поне въпросът дали то е лошо или добро подлежи на обсъждане. Ако приемат това, те постъпват правилно, като се опитват да премахнат въздействието на корисни подстрекателства на лица, които са пристрастни, защото имат личен интерес от дейност, която държавата смята за вредна и явно активно действа за постигане единствено на лични цели. Може да се изтъкне, че нищо не се губи, нищо добро не се жертва, ако нещата се организират така, че хората сами, по собствен усет, глупаво или мъдро, направят своя избор, без да се влияят от хитрините на хора, които ги подтикват в наклонностите им за свои корисни цели. Така че (бихме могли да кажем), макар разпоредбите относно незаконните игри да са напълно незащитими, макар че всички хора трябва да бъдат свободни да играят хазарт в къщите си или на други места, поддържани с техни средства и отворени единствено за членове на групата или техни гости, обществените игрални домове трябва да се забранят. Вярно е, че забраните никога не са резултатни и каквато и тиранична власт да се даде на полицията, игралните домове ще продължат да действат под друга форма, но пък поне могат да бъдат принудени да развиват дейностите си малко по-скрито и потайно, така че за тях да знаят само онези, които ги търсят. Нещо повече, обществото не трябва да ги взема на прицел. В тези аргументи има значителна сила. Не смея да преценявам дали са достатъчни, за да оправдаят моралната аномалия, при която се наказва съучастника, а главният виновник е (и трябва да бъде) освободен, глобява се или се хвърля в затвора сводника, но не и развратника, съдържателя на игралния дом, но не и комарджията. На същите основания трябва да има дори още по-малка намеса в обикновените покупки-продажби. Почти всеки предмет, който се закупи и продаде, може да бъде използван разточително, а продавачите

имат финансов интерес да поощряват разточителството. Разбира се, от това не може да се извлече аргумент в полза, например, на закона на Мейн, защото търговците на спиртни напитки, макар и заинтересовани от злоупотребата с тях, са длъжни да ги използват само със законна цел. Но заинтересоваността на тези търговци да поощряват пианството е истинско зло и оправдава ограниченията, и изискванията за гаранции, наложени от държавата. Но ако това оправдание не съществуваше, те щяха да бъдат нарушения на законната свобода на личността.

Един друг въпрос се отнася за това дали Държавата, разрешавайки дадено поведение, трябва въпреки това косвено да пречи то да се проявява, защото според нея то противоречи на интересите на своя носител. Дали, например, тя трябва да взема мерки, с които да увеличава цената на средствата за пианство и още повече да затруднява снабдяването с тях, като намали броя на местата, където те се продават. По този, както и по други важни въпроси, е необходимо да се направят много разграничения. Облагането с данъци на стимулантите с единствената цел да се затрудни снабдяването с тях е мярка, която се различава от пълната свобода само по степен и би била оправдана само ако забраната също беше оправдана. Всяко увеличаване на цената е запрета за тези, чиито средства не съответстват на вдигнатата цена. За онези, които могат да си я позволят, това е наказание, наложено им заедно удовлетворяват някакви свои вкусове. Изборът им на удоволствия, начинът, по който изразходват доходите си, след като са изпълнили моралните и юридическите си задължения към държавата и другите членове на обществото, са си тяхна работа и трябва да произтичат от личната им преценка. На пръв поглед тези съображения може би изглеждат насочени към избора на стимулантите като специални обекти на облагане с цел придобиване на данъчни постъпления. Трябва да не се забравя, обаче, че облагането за нуждите на бюджета е абсолютно неизбежно и в много страни е необходимо значителна част от това облагане да не е пряко. Затова държавата не може да не налага санкции, запретителни за някои хора, върху употребата на някои стоки за потребление. Оттук следва, че при налагането на данъци държавата е длъжна да прецени от кои стоки потребителите могат да се лишат и *a fortiori* (изхождайки от по-важното — лат.) да избере сред тях онези,

чиято консумация над едно много умерено количество според нея е категорично вредна. И така, облагането на стимуланти до степен, при която се получава максимален приход при положение че Държавата се нуждае от всички приходи, които реализира, е не само приемливо, но и похвално.

Въпросът за превръщане на продажбата на такива стоки едва ли не в изключителна привилегия изисква различни отговори в зависимост от целите, на които служи ограничението. Местата за обществени развлечения изискват контрола на полицията, а най-вече местата, където се продават стимуланти, тъй като тук вероятността за противообществени прояви е особено голяма. Затова е уместно да се даде правото за продажба на такива продукти (поне за консумация в заведенията) на хора, които са доказали почтеността си или за които някой е поръчителствал; да се фиксира работното време, така че да може върху него да се упражнява обществен контрол и да се отнема разрешителното, ако системно се нарушава спокойствието поради неспособността или нежеланието на собственика да го осигури или пък ако мястото се използва за срещи, свързани с подготвянето на противозаконни деяния. Според мен, по принцип не трябва да има никакви други ограничения. Например, намаляването на броя на заведенията, където се продава бира или спиртни напитки, с нарочната цел да се затрудни достъпът до тях и да се ограничат възможностите за изкушение не само че създава неудобства за всички под предлог, че някои биха злоупотребили, но и повече приляга на общество, където трудещите се класи открито се третират като деца или диваци и са подложени на възпитание във въздържание, за да се подготвят по-късно да получат привилегията да бъдат свободни. Това не е принцип, чрез който трудещите се класи се управляват в свободните страни. Никой човек, който цени свободата, не би подкрепил такъв начин на управление, освен ако след всички положени усилия да бъдат възпитани в свободен дух и да бъдат управлявани като свободни люде, се е оказало, че тези класи могат да бъдат управлявани единствено като деца. Самото споменаване на втората възможност е достатъчно, за да покаже абсурдността на допускането, че подобни усилия са направени при всички случаи, които е необходимо да разгледаме тук. Само защото институциите в нашата страна представляват куп непоследователности става възможно в нашата житейска практика да

се промъкват неща, принадлежащи към деспотичните или както се наричат патерналистични управления, докато свободата в нашите институции изключва прилагането на достатъчен контрол, който да превърне ефикасните задръжки в морално възпитание.

В началото на настоящото съчинение беше изтъкнато, че свободата на индивида за неща, засягащи единствено него, предполага съответната свобода за всяка група индивиди да регулират по взаимно съгласие неща, които колективно ги засягат и се отнасят само за тях. Този въпрос не поражда никакви трудности дотогава, докато волята на участниците във взаимоотношението остава непроменена. Тъй като обаче тази воля може да се промени, често се налага те да се обвържат с известни задължения един към друг, даже и за неща, които засягат само тях. Когато се обвържат, обаче, коректно е като общо правило да изпълняват взаимните си ангажименти. В законите на всяка страна обаче това общо правило има своите изключения. Не само че не се търси отговорност за неизпълнение на задълженията, което може да накърни правата на трети лица, но и понякога се смята за достатъчно основание за освобождаване от задължение, ако последното се окаже вредно за изпълнителя. У нас, както и в други цивилизовани страни, например, задължението на един човек да се продава или да позволи да бъде продаден като роб ще бъде анулирано и не може да бъде наложено нито със закон, нито чрез общественото мнение. Основанието за това ограничаване на правото да разполагаш с живота си както пожелаеш е ясно и очевидно в този краен случай. Причината за ненамеса в доброволните деяния на индивида, освен ако това е необходимо заради другите, е израз на зачитане на личната му свобода. Доброволният му избор е доказателство, че това, което е избрал, е желано от него или поне поносимо и доброто, което му се прави, се състои в това, че му се предоставя възможност да преследва целта си със собствени средства. Но ако продаде себе си като роб, той изоставя свободата си. С този единичен акт такъв човек се лишава от възможността да я използва в бъдеще. В този случай той действа противно на целта, която оправдава правото му да разполага със себе си. Той вече не е свободен, а се е поставил в положение, за което вече презумпцията не е благоприятна, въпреки че доброволно се е поставила в него. Принципът на свободата не предполага, че човек трябва да е свободен да не бъде свободен. Да се оставиш да те отделят

от свободата ти — това не е никаква свобода. Тези основания, толкова силни в конкретния случай, имат очевидно много по-широко приложение. Навсякъде обаче житейските нужди им налагат ограничения, непрекъснато изискващи от нас не чак да се откажем от свободата си, но да приемаме едно или друго ограничение върху нея. Но според принципа, който изисква неограничена свобода на действие във всичко, което засяга единствено извършителите, онези, които са поели някакви задължения един към друг за неща незасягащи трето лице, трябва да могат взаимно да се освобождават от тези задължения. Дори когато няма доброволно освобождаване, едва ли съществуват договори или задължения, освен когато става дума за пари и парични стойности, в които липсват напълно възможности за оттегляне. В прекрасното си есе, което вече споменах, барон фон Хумболт изразява убеждението си, че задължения, свързани с лични отношения и услуги, никога не трябва да бъдат юридически обвързващи за неопределено време. При най-важното от тези задължения, а именно, брака, чиито цели рухват, когато чувствата и на двете страни не са в хармония, връзката трябва да може да се разтрогне, когато един от партньорите ясно изрази волята си за това. Тази тема е много важна и много сложна и не бива да се разглежда частично. Аз бегло я засягам като илюстрация. Ако сбитостта и общият характер на изследването на фон Хумболт не го задължаваше да изложи само заключението, без да се спира на предпоставките, той сигурно щеше да приеме, че този въпрос не може да се реши така опростенчески, както той е постъпил. Когато един човек чрез недвусмислено обещание или поведение е накарал някого да повярва, че той ще продължи да се държи по съответен начин и на базата на това предположение другият гради очаквания и планове за живота си, към него възникват нови морални задължения, които може да се отменят, но не и да се пренебрегнат. По-нататък, ако отношенията между две договорили се страни са довели до последствия, засягащи другиго, ако са поставили трети лица в особено положение или пък, както е при брака, създали са трети лица и за двете договорили се страни се пораждат задължения към тези трети лица, чието изпълнение или при всички случаи начинът на изпълнението им зависи много от продължаването или скъсването на връзката между първоначалните страни на договора. От това не следва и аз не приемам, че трябва да следва, че тези задължения включват

изпълнението на договора за сметка на щастието на страната, проявяваща неохота, макар че и това е необходим елемент на въпроса. Дори ако, както твърди фон Хумболт, те може да нямат значение що се отнася до юридическата свобода на страните да се освободят от ангажимента (аз също смятам, че не трябва да имат голямо значение), по отношение на моралната свобода, те задължително имат голямо значение. Човек е длъжен да вземе тези обстоятелства предвид, когато реши да предприеме стъпка, която може да засегне толкова важни интереси на другите. И ако не им отдаде необходимото значение, той носи морална отговорност за вредата. Отбелязвам тези ясни неща, за да илюстрирам по-добре принципа на свободата, а не защото те са необходими по този конкретен въпрос, който, противно на гореказаното, обикновено се обсъжда сякаш интересите на децата са всичко, а тези на възрастните — нищо.

Вече отбелязах, че поради липса на установени общи принципи много често свобода се дава или отнема там, където не трябва. Един от случаите, където в съвременния европейски свят най-силно се проявява чувството за свобода, е според мен напълно неуместен. Човек трябва да е свободен да прави каквото иска в собствените си работи, но не трябва да бъде свободен да своеволничи, когато действа вместо някой друг под предлог, че чуждите дела са негови собствени. Държавата трябва едновременно да зачита свободата на индивида в нещата, които засягат само него и зорко да следи как той упражнява върху другите властта си, която тя му е дала. Това задължение е напълно пренебрегнато по отношение на семейните отношения — област, която влияе пряко върху човешкото щастие и поради това е по-важна от всички останали взето заедно. Няма да се спираме подробно върху въпроса за почти деспотичната власт на съпрузите върху съпругите, защото за да се премахне това зло, жените трябва просто да получат същите права и същата защита на закона, както всички останали хора и защото на тази тема поддръжниците на установената неправда не се позовават на правото на свобода, а открито се обявяват в защита на силата. Неправилното разбиране на свободата пречи сериозно на държавата да изпълнява задълженията си в отношението към децата. Човек изглежда склонен да приеме буквално, а не метафорично, че децата му са част от него — общественото мнение ревниво следи да не би законът да посегне върху неговия единствен и

абсолютен контрол над тях, по-ревниво отколкото във всякакви други случаи на намеса в свободата на действие на възрастния индивид. Хората ценят много повече властта, отколкото свободата. Да разгледаме образованието, например. Не е ли почти очевидна аксиомата, че държавата трябва да изисква и да задължава всеки свой гражданин да получи образование на някакво що-годе добро равнище? Но кой има куража да приеме и потвърди тази истина? Никой не би отрекъл, че едно от най-свещените задължения на родителите (или на бащата, както гласи законът и обичаят) е, когато създадат рожба, да дадат образование, което ще я направи годна да изпълни добре ролята си в живота спрямо другите и спрямо самата себе си. Единодушно се приема, че това е дълг на бащата, но никой в нашата страна няма да поиска и да чуе бащите да се задължават да изпълняват този дълг. Вместо да се изисква от тях да направят някакво усилие или жертва, за да осигурят образованието на децата си, оставя се на личния им избор да го приемат или не, когато им се предлага безплатно! Все още не е прието да се мисли, че да се създаде дете без да му се осигури не само храна за тялото, но и обучение за ума, това е морално престъпление както срещу самото злощастно дете, така и срещу обществото и ако родителят не изпълни това си задължение, държавата трябва да го принуди да го направи за негова сметка, доколкото е възможно.

Ако задължението да се наложи всеобщо образование се приемеше веднъж завинаги, щеше да се сложи краб на трудностите около въпроса какво и как трябва да учи държавата. Тези трудности днес са го превърнали в бойно поле, където воюват секти и партии, прахосвайки време в караници за образованието, вместо да го използват за същинско образование. Ако държавата реши да изисква всяко дете да получи добро образование, ще си спести труда да осигурява такова. Тя би могла да остави родителите да дадат образование на децата си, където искат и както искат и на нея ще остане само да помага при плащането на училищните такси на победните деца или да поема изцяло разноските по обучението на онези, за които няма кой да плати. Възраженията, които основателно се изтъкват срещу държавното обучение, не се отнасят до налагането на задължително образование от държавата, а до държавното управление на образованието. Това е съвсем друго нещо. Аз съм напълно против цялото образование или голяма част от него да бъде в ръцете на

държавата. Всичко, което се каза за значението на индивидуалността на характера, за многообразието на мнения и начини на поведение, предполага многообразие и на образованието, което има същата огромна важност. Едно всеобщо държавно образование е чисто и просто начин за моделиране на хората по един калъп и тъй като този калъп е в угода на управляващата власт, било то монарх, духовенство, аристокрация или пък мнозинството от активното и преуспеващо поколение, това е една тирания за духа, което естествено води и до тирания върху тялото. Образование, създадено и контролирано от държавата, трябва да съществува, ако изобщо съществува, единствено като един от многото конкуриращи се експерименти, за да бъде един пример и стимул за поддържане на високи стандарти от останалите. Разбира се, ако обществото е толкова изостанало, че не е в състояние или не желае да си осигури необходимите образователни институции, то управлението трябва да поеме тази задача — тогава да, държавата може като по-малко зло, да се заеме със създаване на училища и университети, също както акционерни дружества, когато няма частна инициатива в страната, която да се занимава с промишлена дейност в голям мащаб. Иначе, ако страната разполага с достатъчен брой хора, които са в състояние да организират образование под закрилата на държавата, тези хора ще могат и ще искат да дадат еднакво добро образование съвсем доброволно, като им се гарантира възнаграждение чрез закон за задължително образование, като държавата подпомогне онези, които не могат да си покрият разноските.

Такъв закон може да се въведе само с публични изпити за всички деца от ранна възраст. Трябва да се определи възрастта, когато всяко дете ще бъде подложено на изпит, за да се провери дали може да чете. Ако се окаже, че детето не може да чете, бащата (освен ако няма сериозна извинителна причина) би трябвало да плати глоба в умален размер, която той може да отработи, ако е необходимо, а детето да се изпрати на училище за негова сметка. Един път годишно изпитът трябва да се провежда отново, като постепенно броят на предметите се увеличава, за да може всеобщото усвояване и най-вече затвърдяване на определен минимум знания да стане в края на краищата задължителен. Освен този минимум би трябвало да има и изпити по желание по всички предмети и тези, които са достигнали някакво равнище на подготовка, могат да получат удостоверение. За да не може държавата

чрез тези свои дейности да оказва неправомерно влияние върху общественото мнение, знанията, необходими за успешното вземане на изпита (освен чисто техническите елементи на тези знания, като например езиците и тяхното използване) трябва да се насочат, дори на по-горните равнища към факти и положителните науки. Изпитите по религия, политика или други спорни области трябва да са насочени не към истинността или погрешността на разни възгледи, а към фактичката материя — съществува такъв и такъв възглед, който се поддържа от тези или онези автори, школи, църкви и др. на съответните основания. При тази система подрастващото поколение ще бъде не по-малко наясно с всички спорни истини от сегашното, сред младежите ще се развият и ортодоксални духовници, и неконформисти, както са и сега, а единственото нещо, за което държавата ще трябва да се грижи ще бъде всички те да са образовани ортодоксални или образовани неортодоксални духовници. За тях няма да има никакви пречки да изучават религия, стига родителите им да желаят това, и то в същите училища, където ще им се преподават и други предмети. Всеки опит на държавата да създаде пристрастност у своите граждани по отношение на спорните проблеми е вреден, но същевременно тя може да осигури условия съответният индивид да добие знанието, необходимо той да стигне до собствени заключения по всички важни въпроси. За човек, който се интересува от философия, винаги ще е по-добре да може да се подготви за изпит по философия върху кант и Лок, независимо кой от двамата му импонира повече, а може би нито един. Също така няма основателна причина да не се подложи на изпит по християнските догми и един атеист, при условие че той не е длъжен да ги изповядва. А изпитите в по-висшите сфери на познанието трябва, според мен, да бъдат напълно доброволни. Държавата би получила твърде опасна власт, ако ѝ се разреши да отнема правото на хора да упражняват някаква професия, дори учителската, защото нямали необходимата квалификация. Тук съм съгласен с фон Хумболт, че на всички, които се явят и издържат изпита, трябва да се присъждат степени или други дипломи за научна и професионална подготовка, но тези свидетелства не би трябвало да дават никакви предимства, освен признанието на общественото мнение.

Има и други области освен образованието, където зле разбрани понятия пречат на родителите да поемат моралните си задължения, а юридическите изобщо не се налагат, макар че за първите винаги съществуват най-дълбоки основания, а за вторите — в многобройни случаи. Самият факт на даване на живот на човешко същество е едно от най-отговорните действия в живота. Поемането на такава отговорност — даването на живот, който може да бъде благодат или проклятие, е само по себе си престъпление срещу роденото, ако то не получи поне обикновения шанс за едно приемливо съществуване. В една пренаселена държава или държава, в която подобна опасност съществува, създаването на поколение над един минимум, което предизвиква намаляване на трудовото възнаграждение поради конкуренцията е сериозно нарушение срещу всички, които живеят от труда си. Законите; които в много европейски страни разрешават брак само при условие, че двамата партньори могат да докажат, че са в състояние да издържат семейство, не надвишават законните права на държавата, независимо дали тези закони са целесъобразни или не (това зависи главно от местните условия и отношение) те не бъдат възражение като нарушения на свободата. Тези закони представляват намеса на държавата за предотвратяване на вредни действия, засягащи другите, които би трябвало да бъдат обект на всеобщо осъждане, на социално клеймосване, дори когато не се смята уместно към това да се прибавя и юридическо наказание. Въпреки това сегашните разбирания за свободата много лесно допускат действителните посегателства върху свободата на индивида в неща, засягащи изключително него самия, но те биха отхвърлили всеки опит да се ограничат други негови наклонности, чиито последствия могат да бъдат злочестина и поквара за потомството, както и най-различни злини за други хора, достатъчно близки до него, за да вкусят горчивите плодове на действията му. Ако сравним странното уважение на хората към свободата с още по-странната липса на уважение към нея, може да си помислим, че човек притежава неотменимото право да нанася вреди на другите и никакво право да угажда на себе си, без да причинява страдание на другите.

Оставил съм за накрая една голяма група въпроси, отнасящи се до границите на държавната намеса. Те са тясно свързани с темата на това съчинение, но строго погледнато, не принадлежат към нея. Това са случаи, в които доводите срещу намесата не са свързани с принципа на

свободата. Става дума не за ограничаване на действията на индивидите, а за подпомагането им. Пита се дали държавата трябва да направи или да разпореда да бъде направено нещо в тяхна полза, вместо да остави те да го направят сами или като се обединят доброволно в групи.

Възраженията срещу държавната намеса, когато тя не засяга личната свобода се разделят на три вида.

Първото е, когато едно нещо може да бъде направено по-добре от отделни индивиди, отколкото от държавата. Най-общо казано, най-добре може да свърши една работа или да реши кой и как да я свърши онзи, който е лично заинтересован от нея. Този принцип отрича някога толкова разпространената намеса на законодателството или на държавните служители в обикновените стопански дейности. Тази част от темата обаче вече е била нашироко разглеждана от политическите икономисти и няма особено отношение към принципите на това изследване.

Второто възражение е по-тясно свързано с моята тема. В много случаи, макар и отделните индивиди общо взето да не могат да свършат една работа толкова добре, колкото държавните служители, пак е желателно именно те да я свършат, а не държавата, защото това е начин да се образуват интелектуално — средство за подсилване на деятелните им способности, за формиране на преценката им и добиването на познания в областите, където те работят. Това е главната, макар и не единствена препоръка за работата като съдебен заседател (не става дума за политически дела), в свободните обществени местни и общински институции, във всички доброволни сдружения, които се занимават с благотворителна и стопанска дейност. Това не са въпроси за свободата и са свързани с нея само косвено. Но са въпроси за развитието. Тук не му е мястото да обсъждаме тези неща като част от националното образование, като основа за образованието на всеки гражданин, като практическата част от политическото образование на един свободен народ — да се извади от тесния кръг на личния или семейния егоизъм и да се приучи да разбира общите интереси, да управлява общи дела, да действа по силата на обществени или полуобществени мотиви и да подчини поведението си на цели, които го обединяват, а не го разделят. Без тези умения и права не може да се създаде или запази една свободна обществена организация, както

това често се случва в страни, където политическата свобода е нещо много преходно, защото няма достатъчно солидна база за местни свободи. Управлението на чисто местния бизнес от местните власти, а на големите стопански начинания — от съюза на всички онези, които доброволно са дали пари за тях, изглежда още по-желателно, като се вземат предвид всички предимства, изтъкнати дотук във връзка с индивидуалността на развитието и разнообразието на начините на действие. Държавата е склонна да действа винаги и навсякъде еднакво. Обратно, при отделните индивиди и доброволни сдружения стават най-различни експерименти, има огромно разнообразие на опит. Това, което държавата може да направи и то ще е полезно, е да се превърне в централно хранилище, активен разпространител на опита, който постъпва от различните експерименти. Тя трябва да помага на всеки експериментатор да се възползва от постигнатото от другите, вместо да лансира единствено своя опит и да задушават чуждия.

Третото и най-разумно възражение срещу намесата на държавата е голямото зло, което произтича от ненужното увеличаване на нейната власт. Всяка функция, прибавена към вече съществуващите функции на държавата, все повече разширява влиянието върху надеждите и страховете на хората и превръща активната и амбициозна част на обществото в храненик на държавата или на някоя партия, която се домогва до държавната власт. Ако пътищата, железниците, банките, застрахователните компании, големите акционерни дружества, университетите и обществената благотворителност, всички станеха клонове на държавната власт, ако отгоре на това общинските корпорации и местни органи и всичко, което сега им е прехвърлено, станат държавни ведомства; ако служителите в тези различни учреждения бяха назначавани и заплащани от държавата, ако очакваха всяко издигане в живота да става чрез държавата, то тогава никаква свобода на печата, никакво демократично законодателство нямаше да направят тази или която и да било друга страна свободна, освен на книга. И злината щеше да бъде още по-голяма, ако административният апарат беше изграден по-ефективно или по-научно — ако механизмите за набиране на най-високо квалифицираните физически и умствени работници в този апарат бяха по-съвършени. Напоследък в Англия се предлага всички държавни служители да се подбират чрез конкурсни изпити, за да може на тези служби да се привличат най-

интелигентните и образовани хора. Много се писа за и против това предложение. Един от най-често изтъкваните доводи на противниците му е, че работата на един постоянен държавен служител не дава достатъчни възможности за доходи и издигане, та да привлече най-способните, които винаги ще могат да си намерят по-привлекателна кариера в професионалните области, във фирми или други обществени организации. Няма да се изненадам, ако същият този аргумент се използва и от привържениците на проекта като отговор на въпроса за трудностите, които той носи със себе си. Той звучи по-странно от устата на противниците. Това, което се представя като възражение, всъщност представлява предпазната клапа на предлаганата система. Ако наистина интелектуалният елит на страната може да се привлече на държавна служба, то би било доста тревожно. Ако всяка част от обществената дейност, изискваща обединени усилия или широкомащабно виждане, беше в ръцете на държавата и ако държавните служби бяха навсякъде пълни с най-способните хора, цялата тази разраснала се култура и действаща интелигентност, освен в по-абстрактните сфери, щеше да се концентрира в една многобройна бюрокрация, от която всички останали щяха да зависят във всяко отношение. Мнозинството щеше да търси от нея съвет и контрол за всичко, което предприеме, а способните и амбициозните щяха да се стремят чрез нея да се издигнат в живота. Приемането в нейните редове и след това издигането в нейните рамки щеше да се превърне в единствена цел на амбициите. При този режим външната публика не само че няма да може да критикува или контролира начина на действие на бюрокрацията, защото няма да има практически опит, но дори ако по някаква случайност деспотичната власт или просто естественото функциониране на демократичните институции от време на време издигне на върха управник или управници с реформаторски наклонности, реформите никога няма да бъдат в разрез с интересите на бюрокрацията. Такова е тъжното положение в Руската империя, както личи от разказите на свидетели. Самият цар е безсилен срещу бюрократичната власт. Той може да изпрати всеки един неин служител в Сибир, но не може да управлява без нея или да тръгне срещу волята ѝ. Те могат да упражнят мълчаливо вето върху всеки негов декрет, като просто не го изпълнят. В по-цивилизовани страни, където цари побунтарски дух, обществото, свикнало да очаква всичко от държавата

или поне да не предприема нищо, без да пита държавата не само дали може да го направи, но и по какъв начин да го направи, обикновено я държи отговорна за всяка сполетяла го злина и когато злото надхвърли търпението му, то се вдига срещу държавата и прави така наречените революции. След което някой друг, упълномощен или не от нацията, скача в креслото, започва да издава заповеди на бюрокрацията и всичко си тръгва постарому — бюрокрацията е непроменена и никой не може да ѝ вземе мястото.

Съвсем друга картина се разкрива там, където народът е свикнал сам да си върши работата. Във Франция голям брой хора са били на военна служба и мнозина от тях са били поне подофицери, така че при всеки местен бунт има няколко души, които компетентно могат да поемат командването и да импровизират един приличен план за действие. Това, което французите представляват във военното дело, американците го могат във всяка гражданска дейност. Оставете ги без централна власт и всеки един от тях ще бъде в състояние да измисли управление и да се занимава с обществени дела с необходимата интелигентност, организираност и решителност. Такъв трябва да бъде всеки свободен народ, а народ, който е способен на това, значи е свободен. Той никога няма да позволи да го пороби нито отделен човек, нито група хора, защото те ще заграбят централната администрация и ще почнат да му дърпат юздите. Няма бюрокрация, която би била в състояние да накара такъв народ да направи или преживее нещо, което той не желае. Когато обаче всяко нещо се прави чрез бюрокрация, не може да се направи нищо, което бюрокрацията не харесва. Устройството на такива страни представлява организация на опита и практическите способности на нацията в едно дисциплинирано тяло с цел да се управляват останалите. Колкото е по-съвършена тази организация, толкова по-успешно тя привлича и образова за своите цели най-способните представители на обществото, толкова по-пълно е и робството, включително и за самите бюрократи. Защото управляващите са точно толкова роби на своята организация и дисциплина, колкото управляваните са техни роби. Един китайски мандарин е точно толкова оръдие и продукт на деспотизма, колкото и най-бедният земеделец. Отделният йезуит е в най-висша степен на унижение роб на своя орден, макар орденът да съществува заради колективната власт и важност на членовете му.

Не трябва да се забравя също така, че всмукването на целия основен потенциал на една страна от държавата става рано или късно фатално за интелектуалната активност и напредничавост на самата държава. Обединени в едно, работещи в една система, която, като всички системи неизбежно функционира по строго определени правила, държавните служители са изложени на постоянното изкушение да изпаднат в един мързелив автоматизъм или пък от време на време да излизат от тази въртележка и да се сблъскват с някаква непроверена сурова идея, която е дошла на ума на някой високопоставен член на това тяло. Единствената спирачка на тези взаимосвързани, макар и привидно противоположни тенденции, единственият подтик, който може да поддържа жизнеспособността на това тяло на добро ниво, е отговорността пред зорката критика, идваща отвън. Затова е задължително да съществуват средства, независими от държавата, да се създава такъв външен потенциал, да му се дават възможности и опит да преценява правилно големите практически проблеми. Ако искаме да имаме постоянно компетентни и действени функционери, най-вече способни да раждат и възприемат подобрения, ако не искаме нашата бюрокрация да дегенерира в педантокрация, тази група хора не трябва да поглъща всички дейности, които оформят и развиват способностите, необходими за управление на хората.

Един от най-трудните и сложни въпроси, свързани с изкуството на държавното управление, е да се определи къде точно започват най-големите злини за човешката свобода и напредък или по-скоро в кой момент те започват да преобладават над придобивките, постигнати чрез колективното прилагане на обществената сила, ръководена от общопризнати водачи, с цел да се премахнат пречките към общественото благополучие, да се използват максимално предимствата на централизираната власт и интелект, без да се канализира в държавата прекалено голяма част от обществената активност. До голяма степен това е въпрос на подробности, при които трябва да се имат предвид много и различни съображения, без да се търси някакво абсолютно правило. Но аз смятам, че практическият принцип, върху който лежи сигурността, идеалът, към който трябва да се стремим, мярката, с която трябва да се проверяват всички действия, насочени към преодоляване на трудностите, всичко това може да се изрази със следните думи: максимално разпръсване на властта, за да не постигне

ефективност и максимално централизиране на информацията и разпространението ѝ от центъра навън. Така в общинската администрация, например, трябва да има, както в щатите на Нова Англия, едно много точно разделение сред отделните служители, избрани от местната общественост, на дейностите, които не обезателно се вършат най-добре от онези, които са пряко заинтересовани от тях. Но заедно с това, във всеки отдел за местните дейности би трябвало да има централен контрол, който е клон от главното управление. Органът на този контрол ще фокусира цялото разнообразие от информация и опит, набран чрез дейността на този клон от обществената дейност в съответното място, в останалите области, в други страни, както и от общите принципи на политическата наука. Този централен контролен орган трябва да има правото да знае всичко, което се върши и специалното му задължение трябва да бъде да прави всяко знание, добито на едно място, достояние другаде. Бидейки освободен от дребни предразсъдъци и тесногърдие на местна почва, този орган, поради високото си положение и обхватен поглед върху нещата, ще бъде в състояние да дава авторитетни съвети. Реалната му власт обаче като постоянна институция трябва да се ограничава според мен до принуждаване на местните служители да се подчиняват на законите, направени за тяхно напътствие. Във всички останали неща, за които няма общи правила, тези служители трябва да изхождат от собствената си преценка, като, разбира се, носят отговорност за това пред избирателите си. Ако нарушат правилата, трябва да отговарят пред закона, а самите правила трябва да се изработват от законодателната власт. Централните административни власти трябва да следят за изпълнението им и ако те не се спазват, трябва да се отнасят според всеки конкретен случай до съда, който да приложи закона или пък до електората, който да освободи съответните служители, нарушили духа на закона. В това се състои общата концепция за централния контрол, който Комисията по закона за бедните възнамерява да упражнява върху администраторите на общинския налог за бедните. В този конкретен случай всякакви други права, които комисията упражни извън тези граници, биха били правилни и необходими, за да се преодолеят вкоренените навици за лошо администриране в неща, засягащи сериозно не само отделните места, а цялото общество, тъй като нито едно селище няма моралното право чрез лошо управление да се

превръща в гнездо на пауперизма, защото неизбежно това се пренася и на други места и уврежда моралното и физическото здраве на всички работещи. Правомощията за административната принуда и подзаконова дейност, дадени на Комисията по закона за бедните (които, обаче, поради съществуващото обществено мнение по този въпрос, недостатъчно се упражняват), макар напълно оправдани при случаи от национално значение, биха били съвсем неуместни за контрол на чисто местни интереси. Но един централен орган за информация и образование за всички селища би бил също така много полезен във всички области на управлението. Държавата трябва да има неограничени възможности не да възпира, а да подпомага и насърчава личната инициатива и развитие. Бедата започва, когато, вместо да поощрява активността и способностите на индивидите и групите, тя ги измества със своята активност; когато, вместо да информира, съветва и при случаи да критикува, тя ги кара да работят във вериги или ги изтласква настрана и сама им свършва работата. Достойнството на една държава в крайна сметка е достойнството на съставляващите я индивиди. Една държава, която поставя на второ място интересите на тяхното интелектуално издигане и развитие за сметка на известни административни умения или някакво тяхно подобие, придобито в практиката, държава, която превръща гражданите си в джуджета, за да станат послушни инструменти в ръцете ѝ, дори когато става дума за добри каузи, такава държава скоро ще разбере, че с дребни хора големи неща не се правят и усъвършенстването на един апарат, за което тя е жертвала всичко, в края на краищата няма да ѝ даде нищо, защото ще липсва жизнената сила, която тя е предпочела да пропъди, за да може машината да работи гладко.

[14] Джеръми Бентам (1748–1831) — английски философ и юрист, основател на утилитаризма. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.